

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YAKINÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI

ON DOKUZUNCU YÜZYIL OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN BASRA
KÖRFEZİ POLİTİKASI

Yüksek Lisans Tezi

Muzaffer KURAL

Ankara-2013

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YAKINÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI

**ON DOKUZUNCU YÜZYIL OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN BASRA
KÖRFEZİ POLİTİKASI**

Yüksek Lisans Tezi

Muzaffer KURAL

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Selda KAYA KILIÇ

Ankara-2013

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YAKINÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI

**ON DOKUZUNCU YÜZYIL OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN BASRA
KÖRFEZİ POLİTİKASI**

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı:

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.

Muzaffer KURAL

ÖNSÖZ

Basra Körfezi Hindistan yolu üzerinde bulunduğundan 20. Yüzyıla kadar İngiltere ve Osmanlı başta olmak üzere, Rusya ve Almanya'nın da dahil edilebileceği büyük devletlerin egemenlik mücadelelerine sahne olmuştur.

XIX. Yüzyıl boyunca Hindistan'ın güvenliği ve gerektiğinde savunulması İngiliz dış politikasının en temel prensiplerinden birini oluşturmuştur. Buna ek olarak İngiliz stratejisi Hindistan'a uzanan kara ve deniz yollarının güvenliği üzerine kurulmuştur. İran'ın toprak bütünlüğü ve Körfez güvenliği de İngiltere için ayrı bir önem taşıyordu. Çünkü Körfezin güvenliği konusundaki en ufak bir hata aynı zamanda Hindistan'ın güvenliğinin tehlikeye girmesi anlamına geliyordu.

Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezinde İngiltere ve dönemin diğer süper güçleri olan Rusya ve Fransa'ya karşı verdiği mücadeleye tezimizde geniş yer ayırdık. Ayrıca Hint Okyanusu'ndan gelen İngiliz tehlikesine karşı reaksiyonu, Türk-İngiliz çekişmesinin bir bölümü ve bu yolda gelişen olayların Osmanlı İmparatorluğunun bölgeye yönelik politikalarına olan etkileri ana hatları ile anlatılmaya çalışıldı.

Tezimizin Birinci bölümde Basra Körfezi ve bölgenin genel tarihi ana hatlarıyla değerlendirilmiştir. Nitekim, en eski çağlardan beri insanlar, Orta Doğu'yu oluşturan bu uçsuz bucaksız kavşak noktasının tam merkezindeki Körfezin önemini anlamışlar ya da hissetmişlerdir. Körfez hem Avrupa, Asya ve Afrika'nın hem Kuzey ve Güneyin hem de Doğu ile Batının arasındaydı. Her ne kadar bugün hala Körfez petrolünün büyük bir bölümü Batı'ya Akdeniz'e ulaşan boru hatları ya da Afrika'yı dolaşan süper tankerlerle taşınıyorsa da Süveyş Kanalı ve dolayısıyla

bizzat Körfezin, Akdeniz ile Hint Okyanusu arasında stratejik önemi tartışılmaz geçiş yolları olma konumlarını hala korumaktadır.

İkinci bölümde Basra'nın İdari ve Sosyal Yapısı incelenmiştir. Bu bölümde Basra'nın idari açıdan Sancakları ve kazaları incelenmiştir. Ayrıca burada görev yapan Vali ve Kaymakamların icraatları siyasal ve sosyal açıdan ele alınıp incelenmiştir..

Üçüncü bölümde Basra Körfezi ve Güney Siyaseti detaylı değerlendirilmiştir. Bölgedeki yerleşik halk ile göçebe halk arasındaki sorunlar karşısında İmparatorluğun tutumu ve çözüm çabaları üzerinde durdum. Özellikle Vehhabi faktörü Osmanlı İmparatorluğunu çok uğraştırmıştır. Bu kapsamda genellikle Osmanlı devlet adamları ve diplomatları tarafından kullanılan yöntemler Avrupa'daki siyasal duruma paralel olarak şekilleniyordu. Özellikle dönemin süper güçleri olan İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya'nın Körfez üzerindeki mücadelelerine karşı Osmanlı İmparatorluğunun izlediği politika analiz edilmiştir. .

Son bölümde ise İngiltere'nin Basra Körfezi zerinde Uluslararası Güç Mücadelesi değerlendirilmiş ve bölgedeki siyasi dengelerin bundan nasıl etkilendiği üzerinde durulmuştur. Bu kapsamda İngiltere ve Fransa gibi devletler Körfeze yönelik politika yürütürken yerel aktörlerle stratejik işbirliği yoluna gitmişlerdir. Osmanlı Devleti hem Dönemin süper güçleri ile mücadele ederken bir taraftan da onların müttefikleri olan yerel aktörlerle mücadele etmek zorunda kalıyordu.

Bu çalışmanın Basra Körfezinin tarihinin sosyal ve siyasal açıdan biraz daha anlaşılır olmasına katkı sağlamasını umuyoruz.

Çalışmalarım esnasında bana her türlü destekte bulunan danışmanım Doç. Dr. Selda Kaya Kılıç'a teşekkür ederim. Yine aynı şekilde desteğini benden hiçbir

zaman esirgemeyen Ankara Üniversitesi Tarih bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu ve Uluslararası Orta Doğu Barış Araştırmaları Merkezi başkanı Doç. Dr. Veysel Ayhan’a teşekkür ederim.

Ayrıca Osmanlı İmparatorluğunun XIX. Yüzyıl Basra Körfezi Politikasının araştırılması için bana gerekli ekonomik imkanı sağlayan Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu ile Türk Tarih Kurumuna teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Muzaffer KURAL

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER.....	IV
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ.....	1
A.KONU VE KAYNAKLAR.....	1

I. BÖLÜM

BASRA KÖRFEZİ VE BÖLGENİN GENEL TARİHİ.....	6
1.1 Basra'nın Coğrafi Yapısı.....	6
1.2 Tarihsel Süreç İçinde Basra.....	7
1.3 Osmanlı Hakimiyetinin Basra'da Sona Ermesi.....	12
1.4 Bağdat Vilayeti.....	17

II. BÖLÜM

BASRA'NIN İDARİ VE SOSYAL YAPISI	26
2.1 1864 Vilayet Nizamnamesi ve Basra'nın İdari Durumu.....	26
2.2 1871 Vilayet Nizamnamesi Ve Basra'nın İdari Durumu.....	31
2.3 Basra Vilayetine Bağlı Sancaklar.....	35
2.3.1 Basra Merkez Sancağı.....	35
2.3.1.1 Kuveyt Kazası Kaymakamlığı.....	36

2.3.1.2 Kurna Kazası Kaymakamlığı.....	36
2.3.1.3 Basra Kasabası.....	36
2.3.1.4 Zubeyir Kasabası.....	37
2.3.1.5 Ebulhasip Kasabası.....	37
2.3.1.6 Kurna Kasabası.....	37
2.3.1.7 Kuveyt Kasabası.....	38
2.4 Müntefik Sancağı.....	38
2.4.1 Hey Kazası □ Kaymakamlığı.....	39
2.4.2 Satra Kazası Kaymakamlığı.....	39
2.4.3 Suküş Süyuh Kazası Kaymakamlığı.....	39
2.4.3.1 Nasıriye Kasabası.....	39
2.5 Amara Sancağı.....	40
2.5.1 Duveric Kazası Kaymakamlığı.....	41
2.5.2 Satra Kazası Kaymakamlığı.....	41
2.5.3 Zübeyir Kazası Kaymakamlığı.....	42
2.6 Necid Sancağı.....	42
2.7 Basra Vergi Ve Gümrük İdareleri.....	42
2.7.1 Vilayet İdare Meclisi Ve Basra Vergi Dairesi.....	43

2.8 Basra'nın Sosyo-Ekonomik Durumu.....	45
2.8.1 On Dokuzuncu Yüzyılın İkinci yarısında Basra'da Nüfus Hareketleri.....	45
2.8.2 Basra'da Aşiretler ve Yerleşim Sorunları.....	47
2.9 Basra'nın Demografik Yapısı.....	50
2.10 XIX. Yüzyılda Basra'da Ticari Hayat.....	54
2.10.1 Numune Tarla Projesi.....	58
2.10.2 Demiryolu Projeleri.....	60
2.11 Nehir Taşımacılığı ve Güzergâhlar.....	62
2.12 Basra Tersanesi.....	64

III. BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN BASRA KÖRFEZİ VE GÜNEY SİYASETİ

3.1 Vilayet Nizamnamelerinin Basra'da Uygulanması.....	67
3.2 1867 Vilayet Nizamnâmesi'nin Basra'daki Yansımaları.....	68
3.3 Kuveyt.....	70
3.4 Arabistan Yarımadası ve Suud Ailesi.....	77
3.5 Osmanlı Devletinin Nüfuzunun Necid ve Ahsa'da Azalması: Dini Bir Mezhep Olarak Vehhabilik ve Ortaya Çıkışı.....	78
3.5.1 Vehhabilerin Yayılma Politikaları Ve İlk Teşebbüsleri.....	78

3.5.2	Kerbela baskını ve Şiiilerin Kutsal Mekanlarının Yağmalanması.....	80
3.5.3	İngiliz ve Fransızların Vehhabilerle İlişki Kurma Çabaları.....	81
3.6	Mithat Paşa'nın Ahsa Seferi.....	82
3.6.1	Seferin Arka Planı: Körfezde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi ve Osmanlı devletinin Bölge Politikalarında Değişiklik Yapması.....	82
3.6.2	Bedeviler Ve Osmanlı Yönetiminin Tutumu.....	82
3.6.3	Acman Aşireti Şeyhlerine Ödenen Maaşlar.....	84
3.7	Umman-ı Osmani İdaresi.....	85
3.8	Bahreyn.....	86
3.9	Yemen.....	88
3.9.1	Portekizlilerin Yemen Kıyılarına Saldırma Nedenleri.....	93
3.9.2	Yemen'in İngiltere, Fransa ve İtalya İlişkileri.....	95

IV. BÖLÜM

BASRA KÖRFEZİ ÜZERİNDE ULUSLARARASI GÜÇ MÜCADELESİ.....		101
4.1	XIX. Yüzyılda İmparatorlukların Basra Körfezine Yönelik Politikaları...	101
4.2	Osmanlı İmparatorluğundan imtiyaz koparma çabaları.....	103
4.3	Dört İmparatorluğun Rekabeti.....	105
4.4	Demir Yollarının Körfez Politikalarına Etkisi.....	113
4.5	İngiltere'nin Basra Körfezi ve Hint Okyanusu Siyaseti.....	114
4.6	Osmanlı-İngiliz Rekabeti.....	120
4.7	Necid Sahillerinde Osmanlı İngiliz Çekişmeleri.....	127

4.8 İran’ın Süleymaniye Harekatı:.....	128
SONUÇ.....	141
KAYNAKÇA.....	144
ÖZET.....	157
ABSTRACT.....	158
EKLER.....	159

KISALTMALAR DİZİNİ

A. AMD.	: Sadâret Evrakı Amedi Kalemi
A. DVN.	: Sadâret Divân-ı Hümâyûn Kalemi
A. DVN. MHM.	: Sadâret Amedi Kalemi Divan-ı Hümayun Mühime
A. M.	: Amedi Kalemi Mühime Evrakı
A. MKT.	: Sadâret Evrakı Mektubî Kalemi
A. MKT. DV.	: Sadâret Mektubî Kalemi Devâir
A. MKT. MHM.	: Sadâret Evrakı Mektubî Kalemi Mühimme
A. MKT. NZD.	: Sadâret Evrakı Mektubî Kalemi Nezâret ve Devâir
AD.	: Ayniyat Defteri
bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
C. DH.	: Cevdet Dahiliye
C. İKTS.	: Cevdet-İktisat
çev.	: Çeviren
der.	: derleyen
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör/Editörler
HAT	: Hattı Hümayun Tasnifi
haz.	: Hazırlayan
HR. MKT.	: Hâriciye Nezâreti Mektubi Kalemi
HR. SYS.	: Hâriciye Nezâreti Siyasî Evrak
HR. TO.	: Hâriciye Nezâreti Tercüme Odası

İ. DH .	: İrade-Dahiliye
İ. HR .	: İrâde-Hâriciye
İ. MMS.	: İrâde-Mesâil-i Mühimme
İ. MVL.	: İrade Meclis-i Vala
İA.	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
MAD.	: Maliyeden Müdevver Defterler
MF. MKT.	: Maarif Nezareti Mektubi Kalemi
no.	: Numara
BVS.	: Basra Vilayet Salnamesi
trc.	: Tercüme eden
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayınları/Yayınevi
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.mad.	: Adı geçen madde
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
MEBİA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi

GİRİŞ

A.KONU VE KAYNAKLAR

Orta Doğu¹ dünyadaki en eski uygarlık bölgelerinden birisidir. Ancak Orta Doğu uygarlığı, Hindistan ve Çin gibi diğer uygarlıklarla karşılaştırıldığında, Orta Doğu sahnesinin diğerlerinden belirgin iki özelliği göze çarpmaktadır: Çeşitlilik ve süreksizlik.² Orta Doğu'da 16. Yüzyıl başlarında üç büyük devlet bulunuyordu. İkiisi, Sultanlar tarafından yönetilen Mısır ve Türkiye, üçüncüsü ise Şahlar tarafından yönetilen İran.³

Arapların fetih savaşları, genellikle çöl gücünü ustaca kullanma stratejisine dayanıyordu. Çöl Araplar için tanıdık, dost ve kolay erişilebilir bir yer iken, düşmanlar için ıssız, tehlikeli, korkutucu ve uzaktı. Araplar çölü acil durumlarda sığınak, başarı kazandıklarında zafere giden yol; ikmal, mesaj ve destek gönderme amaçlı bir iletişim yolu olarak kullanılıyordu.⁴

İstanbul'un Osmanlı hakimiyetine girmesinden sonra Anadolu üzerinden geçişleri durdurulan Avrupalılar, sadece Hindistan için değil, yol üzerinde ve Körfez sahillerindeki İslam toplulukları için de bir tehlike haline gelmişlerdi. Onları o

¹ Orta Doğu nitelendirmesi Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin bölgedeki tüm birliklerini bir araya toplama amacını güden Mısır merkezli komutanlığın adı olarak türetilmiş bir kavramdır. Roderic H. Davison, *Where Is The Middle East?*, Foreign Affairs, vol:38, New York, 1959-1960., Beril Dedeoğlu, *Ortadoğu Üzerine Notlar*, Derin Yayınları, İstanbul. 2002

² Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu yay. Ankara. 1997. s.307.

³ Bernard Lewis, a.g.e., s. 191.

⁴ Bernard, Lewis, , a.g.e., s.72.

zaman, keşfedilen bu yeni yol üzerinde durdurmak, İslam dünyasının hakim ve muktedir devleti olan Osmanlı devletinin göreviydi. Osmanlıların önce Mısır ve Hicaz, sonra da Yemen'i almalarındaki temel neden, bu bölgedeki Avrupa ve Portekizlilere karşı koymaktı. Portekizlilerin Kızıldeniz'deki adalara ve Arap yarımadası kıyılarına saldırılarını önlemek, dolayısıyla İslam dünyasını giderek artan bir Hristiyan tehlikesine karşı korumak amacı ile Yemen'e sahip olan Osmanlı Devleti, böylece Hindistan'a giden yolu tutarak batıdan gelen Hristiyan tehlikesine engel olmaya çalışıyordu.

Osmanlı arşiv belgeleri ve kaynaklarda kullanılan ve değişik şekillerde isimleri geçen Arap aşiretleri çalışma konusu yapıldığı zaman Osmanlı Devletinin ne derece sıkıntılı bir dönem yaşadığı kendini göstermektedir. Bu aşiretlerin yerli halka etkisi ve dış güçlerle bağlantıları konusunda tartışmalar mevcuttur. Bu yüzden tezimizin muhtelif kısımlarında bu aşiretleri kaynak ve belgelerde geçtiği şekliyle kullanmaya çalıştık. Tezimizin oluşturulmasında ilham kaynağı Türk Tarih Kurumu'nun "Orta Doğu Araştırmaları" çerçevesinde "19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunun Basra Körfezi Politikası" adlı projesi olmuştur.

"Orta Doğu Araştırmaları" Projesi Basra Körfezi coğrafyasının tarihsel süreçte geçirdiği değişim ve dönüşümün hangi kanallarla gerçekleştiğini ve ne tür sonuçlar doğurduğunu belirginleştirme hedefindedir. Bu amaçla Körfezin değişik bölgelerini araştıran önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan biri de Zekeriya Kurşunun Basra Körfezinde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi adlı eseridir. Bu genel başlığın altını tezimize verdiğimiz isim itibariyle Basra Körfezi ve çevresindeki devletlerle doldurduk ve Basra Körfezinin genel bir tarihi bütünlüğünü sağlaması açısından tezimizde asıl sorunsalımız olan XIX. Yüzyıldaki gelişmeler dışında başka

bölümlere de yer verdik. Basra Körfezi coğrafi konumundan dolayı uluslararası ticaret yollarının en jeo-stratejik noktalarından birini oluşturmaktadır. Osmanlı Devletinin egemenliğini Basra'ya yaymasıyla beraber Basra Körfezi uluslararası egemenlik mücadelesine sahne olmuştur. Bu amaçla Basra coğrafyasını Osmanlı dönemine kadarki siyasi tarihini ve Osmanlı dönemi de dâhil bu coğrafyadaki yerli halkın yaşamını sosyal ve kültürel açıdan betimlemek için ilk bölümde ele aldık. Ancak İncelediğimiz dönem dâhilinde Basra'nın net bir sınırını çizmek oldukça zordur. Değişik dönemlerde başlı başına bir eyalet/vilayet olan Basra zaman zaman başka eyalet/vilayetlerin sınırlarına da dâhil olmuştur. Bu yüzden araştırma sahamızı elimizden geldiğince ulaşabildiğimiz belge ve kaynakları da göz önünde bulundurarak geniş tutmaya çalıştık. Ancak Basra'nın Vilayet olmasıyla beraber bölgenin idari yapısı değişikliğe uğradığı için Basra'nın İdari ve Sosyal Yapısını ikinci bölümde ele aldık.

Körfezi uluslararası ticarete önemli bir rol oynadığı için Osmanlı devletinin Basra Körfezi ve Güney siyasetini Üçüncü bölümde ele aldık. XIX. Yüzyıl Osmanlı Devletinin bir taraftan modernleşmeye çalışırken bir taraftan da Batılı güçler karşısında zayıf kaldığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde Osmanlı Devleti Emperyal güçlerin yerel aktörleri ayaklandırmasının önüne geçmek istemiş. Hilafet Makamının gücünü kullanarak Hindistan ve Çin'e kadar uzanan coğrafyadaki Müslüman halkı kendi yanına çekmek istemiştir. Yeni topraklar kazanmaktan ziyade elindeki toprakları koruma yoluna gitmiştir. Bu amaçla tezimizin üçüncü kısmında bu süreci XIX. Yüzyıl öncesinden başlatarak konumuzla doğrudan ilgili olan belge ve kaynakların yardımıyla XIX. yüzyılın biraz sonrasına kadar aldık.

Tezimizin son bölümünde ise Osmanlı Devletinin bir taraftan İngiltere'ye karşı verdiği mücadele diğer taraftan Almanya başta olmak üzere diğer devletler ile demiryolları projeleri gibi konularda görüşmeler yapıyordu. Bu şekilde dönemin süper güçleri arasında bir denge politikası yürütüyordu. Bu bağlamda ulaşabildiğimiz belge ve kaynaklardan yola çıkarak İngiltere, Almanya, Fransa ve Rusya gibi devletlerin Basra Körfezine yönelik politikalarının bir çerçevesini çizmeye çalıştık.

Tez yazım aşamasında hem arşiv vesikalarında hem de mevcut literatürdeki kaynaklarda zorlandığımız bir husus Basra'nın idari statüsü olmuştur.

Bu çalışma ile Orta Doğu coğrafyasının önemli bir parçası olan Basra Körfezi ve çevresi tarihini stratejik bir unsur ve tarihsel bir figür olan Basra üzerinden biraz daha belirgin bir hale getirmektir. Tezimizin hemen hemen tüm bölümlerinde kullanılmak üzere tablolar oluşturulmuş ve bu tablolarla idari, sosyal, ekonomik ve demografik unsurlar izah edilmiştir.

Araştırmamızın temelini oluşturan kaynakları birkaç kısma ayırmak mümkündür. Bunların başında Osmanlı Arşiv vesikaları gelmektedir. Osmanlı arşivlerinde Basra ve çevresiyle ilgili değişik konulara dair çok sayıda belge bulunmaktadır. Osmanlı arşivlerindeki belgeler üzerinden yaptığımız tarama sonucunda farklı fonlardan olmak üzere birçok belgeye ulaşabildik. Bu amaçla araştırma sorunsalımız olan XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinin Basra'daki faaliyetleri kısmını büyük ölçüde arşiv vesikaları oluşturmaktadır. Bu kısımda İradeler başta olmak üzere Sadaret, Hariciye, Dâhiliye ve Meclis-i Vala tasniflerine ait belgeler kullanılmıştır. Ayrıca Ayniyat Defterleri, Yıldız ve Bab-ı Ali Evrak Odası tasniflerinden de kısmen yararlanılmıştır. Osmanlı arşiv belgelerinin yanı sıra

başta Basra'nın idari taksimatında kullandığımız salnameler önemli kaynaklar olmuştur. Osmanlı Devlet Salnamelerinden 1874-1912 tarihleri arasındaki tüm salnamelerin yanı sıra H. 1308-1320 tarihli Basra Vilayet Salnameleri, H. 1292-1320 tarihli Bağdat Vilayet Salnamelerinden yararlanılmıştır. Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu ve Orhan Özdil'in, "Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra ve Bağdat adlı iki eseri mevcut olsa da eksiklikleri olduğu görülmüştür. Eroğlu, Babuçoğlu ve Özdil'in çalışmasında Basra ve Bağdat'a ait salnameleri kullanmış ancak Basra ve Bağdat'ta yaşanan durumlara yol açan dış faktörleri çalışmasına dâhil etmemişlerdir.

Tercüman-ı Ahval ve Zerva Gazetesi gibi süreli yayınlardan da ulaşabildiğimiz ölçüde faydalanmaya çalıştık. Tezimizde isimleri geçen seyahatnameler de önemli bir yer tutmaktadır

Çalışmamızda birkaç tane doktora ve yüksek lisans tezinden de yararlanılmıştır. Bunlardan Majed Mohammed Binzouba'nın Vilayet Nizamnamelerinin Basra'da Tatbiki Meselesi (1864-1876 adlı çalışması konumuzla yakından ilgilidir. Ancak genel anlamda Basra'nın demografik, ticari, askeri ve idari yapısı ele alınmıştır. Bu tezin bizim için önemi özellikle arşivlerden yararlanılarak oluşturulmuş olmasıdır

I. BÖLÜM

BASRA KÖRFEZİ VE BÖLGENİN GENEL TARİHİ

1.1 Basra'nın Coğrafi Yapısı

Basra, Osmanlı Devleti'nin Asya kıtasının güneydoğusundaki en uç bölgesidir. Kuzeyde Bağdat Vilayeti, doğuda İran, batıda Arabistan ve Necid çölleri ile güneydoğuda Basra Körfezi'yle çevrilidir. Bağdat'ın 420 km. güney doğusunda, Basra Körfezi'nin 88 km. kuzeyinde ve Sattü'l-Arap'ın kenarında bulunmaktadır.⁵

Basra'nın stratejik önemi Basra Körfezinden ve bu körfezin Hindistan yolu için öneminden kaynaklanmaktadır. Diğer yandan Şehrin Basra Körfezi ve Şattü'l-Arap vasıtasıyla Akdeniz limanlarına da giden yolun üzerinde bulunması ticari önemini artırmıştır.⁶

Hindistan sömürgesinin İngiltere için bu derece önemi İngiltere'nin endüstriyel tarımının fevkalade geliştiği 1920'lerde dahi mevcut tarımsal üretiminin İngiltere'yi sadece 2,5 ay besleyebilmesi ile açıklayanlar vardır.⁷

Basra Körfezi ise Arabistan yarımadasının doğusu ile İran'ın güneybatısı arasında kalan Hint Okyanusu'na bağlı körfez olup, yüzölçümü 240.000 km² varan bölge bir iç deniz yapısındadır. Körfez Irak kıyılarının Şattü'l-Arap'ın ağzından başlayarak Hürmüz Boğazı çıkışına kadar olan uzunluğu 975 kilometredir. Burası, Araplar tarafından el-Halîcü'l-Arabî, İranlılar tarafından Halîc-i Fârisî ve bölgede uzun süre hâkimiyet kurmuş olan Osmanlılar tarafından da Basra Körfezi olarak

⁵ Ahmed Rıfat, "Basra" Lügât-i Tarihiyye ve Coğrafiyye, c. II. İstanbul 1299. s. 115.

⁶ Basra Vilayet Salnamesi, 1318, def'a 4. s. 205-220.

⁷ Ahmet Ağaoğlu, "İngiltere ve Hindistan", Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1929, s. 12.

adlandırılmıştır. Körfezin kıyılarında yer alan Fav, Basra, Kuveyt, Katîf, Uceyr, Bahreyn, Katar, Ebûzabî, Maskat, Benderabbas, Linçe ve Bûşehr gibi iskeleler tarihî liman ve kıyı şehirlerini oluşturmaktaydı. Uman ve İran kıyılarında birçok ada bulunur; körfezdeki en büyük ada topluluğu ise Bahreyn yöresindedir. Esasen sığ olan körfez bölgesinde Fırat, Dicle ve diğer nehirlerin taşıdıkları kum ve çamurlar da denizi doldurmakta ve bunun neticesinde kuzey kıyılar güneye doğru ilerlemektedir. Önceleri bu kıyılar çok daha yukarıda oldukları ve Fırat ile Dicle'nin ayrı yerlerden denize döküldükleri bilinmektedir. Başlıca tatlı su kaynakları Dicle, Fırat ve Karun'dur.⁸

Dicle ve Fırat'ın birleşmesinden meydana gelen büyük Şattü'l-Arap Nehri, şehrin ortasından geçerek Basra Körfezine akmaktadır. Bu büyük nehir, her türlü deniz ve nehir taşımacılığına elverişli olup, 24 saat içinde iki defa gelgit olayı yaşamaktadır. Basra'da bağ ve bahçe olmakla beraber dağ ve orman olmadığından sık sık sel baskınları meydana gelmekteydi.⁹

1.2 Tarihsel Süreç İçinde Basra

Basra'nın ilk kuruluş tarihi H. 14 senesidir. Halife Ömer döneminde daha çok askeri kaygılarla kurulmuş olan, sonraki dönemlerde Emevi ve Abbasi devletlerin hakimiyetine giren, Moğol istilasından sonra ise sırasıyla İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi devletlerinin hakimiyetine giren ve Kanuni döneminde Osmanlı topraklarına katılan ve aynı adla anılan eyalet merkez sancağı olan Basra, kuzeyde

⁸ Mustafa L. Bilge, "Basra Körfezi," DİA. C. V, İstanbul 1992, s. 115.

⁹ Basra Vilayet Salnameleri, 1302.

Halife Üzeyir'den, güneyde Fav'a kadar yaklaşık uzunluğu 175, eni ise 45-40 km'dir.¹⁰ Avrupa'da Ortaçağda Balsora adı ile bilinir.¹¹ Doğu-batı ve kuzey-güney yönünde gerçekleşen ticari faaliyetlerde bir aktarma noktası işlevini görmekteydi.

Roma İmparatorluğu tarihi boyunca Arap koridoru üzerinden gerçekleşen doğu ticareti, hem Roma İmparatorluğunun hem de rakip Pers İmparatorluğunun ihtiyaç duyduğu lüks maddeleri temin etmiştir.¹² Milattan önce 27 yılında Roma İmparatorluğu'nun bu bölgedeki ticareti tekeline almak için Kızıldeniz'i ele geçirmeye çalışması ve fakat bu çabanın hezimetle sonuçlanması Romalıların bir daha böyle bir girişimde bulunmalarını engellemiştir. Bu olay Arap koridorunda kontrol kurmaya yönelik askeri çabaların ne kadar önce başladığını gösterir.

Yeniçağ ve Yakınçağ boyunca Hindistan ile Uzakdoğu'dan gelen ticari emtia, Körfez yoluyla Basra'ya ulaşp buradan yine suyuyla Bağdat'a ve devamında da Anadolu ve Avrupa'ya aktarılmaktaydı.¹³

İslamiyet'ten önce de Mezopotamya ve Basra Körfezi'nin jeo-stratejik yapısı bölgenin ticari hayatını şekillendirmektedir. Güney'de Aden içeride Fırat'tan Yemen'e kadar Arap kabileleri kervanlarla birbirlerine bağlanarak Hindistan'la ticaret yapıyorlardı. Bu nedenle Mekke her zaman bir ticaret merkezi olmuştur.

¹⁰ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, ed. Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil, Global Strateji Enstitüsü, Ankara. 2005. s. 13.

¹¹ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra,. s. 37.

¹² John Bagot Glubb, Britain and The Arabs, Hodder and Stoughton, London, 1959. s.22.

¹³ Zevra, No: 10, 9 Cemaziyelevel 1286, s. 19.

Hindistan yolunu Arap tüccarların kullanımı oldukça eski dönemlere kadar gider. Daha 700 yılında önce Seylan'da yerleşmiş Arap tüccarlarından söz edilmektedir. IX. ve X. yüzyıllarda Hint kıtasında Araplara yönelim gösterilmiş ve bazı prensler Müslümanlığı kabul ederek Arapların burada yerleşmesine ve camiler yapmalarına zemin hazırlamışlardı.

Hicri 131 yılında Basra M sl m b. Kuteybe'ye teslim edildi. Birkaç ay sonrasında ise Abbasi Devletinin izleri ortaya çıktı ve Abbasi Devletinin askerleri görünmeye başlamıştı. Bir yıl sonra da Zab Nehri Savaşıyla Emevi hanedanına son verildi.¹⁴

Basra Körfezinde ticari hareketliliği sağlayan ve geliştiren diğer bir etken de Çin'e gitmek isteyen Buhara, Semerkand ve Horasan halklarının kara yolu yerine dolambaçlı kabul edilebilecek bu deniz yolunu tercih etmeleridir. Böylece Buhara'nın tüccar halkı Çin'le sıkı ilişkiler kurmaya devam etmişlerdir. Bu dönemde ticarete konu olan söz konusu mallar sadece İran'ın kuzeyinin, Hint ipeği, Basra Körfezi'ndeki adalardan çıkarılan inci ve diğer değerli mücevherler değil aynı zamanda sanayi ürünlerinin de olduğunu görüyoruz.¹⁵

Arapların bunu nasıl başardıkları ise bölgede barışçıl sömürgeler kurmakla ve bölgede var olan kültürü tanımakla mümkün olmuştur. Bu durum hem Araplarının bölge insanı tarafından sempati ile karşılanmasını hem de ticari canlılığı muhafaza etmesini sağladığını söyleyebiliriz.

¹⁴ Yasin Baker, History of Bloody Violence In Iraq, Beyrut. 1999. s. 114.

¹⁵ Basra Vilayet Salnameleri, 1302, 1311.

1507'den beri Hürmüz'e yerleşmiş olan Portekizliler kısa sürede Dicle ve Fırat nehirlerinin birleştiği yer olan Kurna'ya kadar uzanmışlardı. Aynı sıralarda Osmanlı devleti de hakimiyetini Bağdat ve Basra'ya kadar genişletme faaliyetine girişmişti. Gerek İslam Dünyası için önemli bir tehlike arz etmeye başlayan Portekizlilerin önünün kesilmesi, gerekse Tebriz'den gelip Erzurum ve Tokat Üzerinden Bursa'ya uzanan İpek Yolu ile; Basra Bağdat ve Halep'e uğrayan Baharat Yoluna hakim olmanın avantajlarını düşünen Osmanlı Devleti, Basra Körfezi sahillerine yerleşmiştir.¹⁶

Osmanlı Devletinin ise Basra körfezi sahillerine fiili hakimiyeti Kanuni Sultan Süleyman döneminde olmuştur. Basra, Osmanlı toprakları arasına 1538'de katılmıştır. Ancak daha 1534 senesinde Kanuni Sultan Süleyman'ın Bağdat'ta bulunduğu sırada Basra hakimi Megamis-oğlu Raşid bizzat Bağdat'a gelerek Osmanlı'ya itaat ettiğini bildirmiştir. Daha sonra oğlu Mani veziri Mir Mehmed'i Kanuni'nin İstanbul'a dönüşünde yanına göndermiş, şehrin anahtarını da takdim etmiştir. Bunun üzerine hutbe ve sikke padişah adına olmak şartıyla şehir yine Megamisoğlu'na bırakılmıştır.¹⁷

XV. ve XVI. yüzyıllarda en büyük deniz imparatorluklarından birini kurmuş olan Portekizliler Avrupa'dan Hindistan'a erişen ilk Avrupalı millet olmuş ve Hint

¹⁶ Salih Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S. 25. İstanbul. 1971. s. 53-57. Ayrıca detaylı bilgi için bakınız: Salih Özbaran, "Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı," Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.

¹⁷ Salih Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S. 25. İstanbul. 1971. s. 58.

Okyanusu'nun stratejik noktalarını tutarak oralarda adeta tek egemen güç haline gelmiştir. Ancak kendilerine karşı yönelen ilk etken kuvvet ne Memlûkler ne de İslâm devletleri olmuştur. Müslümanların koruyucu sıfatını üzerinde taşıyan Osmanlı Devleti ilk kuvvet olarak Portekizlilerin karşısına çıkmıştır. Böylece Hint Okyanusu'nda ve ona bağlı iç denizlerde bir Osmanlı – Portekiz rekabeti doğmuştur.¹⁸

Doğu'nun kıymetli ticarî malları Hint okyanusunu aşp, Basra Körfezi yoluyla Bağdat-Halep-Suriye limanlarına geliyordu. Diğer bir yol ile de Kızıldeniz'in iki yanını teşkil eden Arabistan ve Afrika sahillerindeki şehirlere varıyor ve oradan da İskenderiye'ye ve diğer Akdeniz limanlarında toplanıp Avrupa'ya sevk ediliyordu¹⁹.

1534'de Irak-ı Acem ve Irak-ı Arap bölgelerini ele geçirip varlıklarını Basra Körfezi'nde hissettirmeye başlayan Osmanlı Devleti, 1546 yılında Basra şehrini alarak Hindistan deniz yolunun bir parçasını teşkil eden Basra Körfezi'ne açılmış oldular. Osmanlılar bu bölgelere Safevilere karşı üstünlük sağlamak, Basra Körfezi'ne inmek, Kızıldeniz hakimiyetini pekiştirmek ve dolayısıyla da Hindistan'a doğru uzanan Uzakdoğu hakimiyetinde daha etkili olabilmek için gelmişlerdir.

Basra Körfezi'nde kuvvetli bir durumda bulunarak Hindistan yolunu tıkayan Portekizliler bölgedeki Müslümanlara ve her yıl Uzakdoğu'dan deniz yoluyla gelen

¹⁸ Salih Özbaran, a.g.e. s.51.

¹⁹ Turgut Işıksal, "Arşivlerimizde Osmanlıların Süveyş Tersanesi ve Güney Denizleri Politikasına İlişkin En Eski Belgeler", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, S: 22-27. 1969. s.54.

hacı adaylarına çeşitli zulümler yapıyorlardı. Hilafet makamını elinde bulunduran Osmanlı Devleti bu sefer için kendini görevli saymıştır²⁰.

Diğer taraftan Basra, İran ile Osmanlı arasında sürekli bir rekabet sahası olmuş, bu da merkezi idareyi zaafa sürüklemiştir. Çeşitli aşiret kavgaları ile iç çekişmeler de Bağdat ve Basra'da yeni bir idari modeli gündeme getirmiştir. Güçlenen kölemenler zamanla Osmanlı merkez idaresinin de benimsediği yöneticiler olmuştur. Bağdat'ta kölemen idaresinin teşekkülünden sonra Basra'da beylerbeylik sistemi sona ermiştir

1.3 Osmanlı Hakimiyetinin Basra'da Sona Ermesi

Kutzin savaşının, Basra'nın sonunu belirlediğini söylemek yerinde olsa gerektir. Bu savaş sonucunda, yenilgi haberleri Basra'nın her tarafında yayılmaya başlamıştı. Bunda, İngiliz hesabına çalışanların ve istihbarat mensuplarının azımsanmayacak derecede payları vardır. Çeşitli vesileleri kullanarak insanlar arasına karışıyor ve bu söylentileri yayıyorlardı., Basra'nın komutanı, Subhi Bey Basra valiliğinde, durum değerlendirmesi yapmak ve yerinde kararlar almak için bir toplantı yaptı. Vali gelmediği için yerine vekili Kadı (hakim) gelmişti.

”Mare Britanica” (Britanya Gölü) diye anılan Körfez Özellikle XIX. Yüzyıldan başlayarak sözü edilen sömürgeci ülke tarafından kendi çıkarları doğrultusunda ve rakip imparatorluklar arasındaki güç dengelerine uygun olarak parçalanmıştı. Londra, yalnızca rakiplerini saf dışı etmeyi başarmakla kalmamış, aynı zamanda Hint yolunun kontrolünü, bir bütün olarak körfeze el koymaya

²⁰ Mustafa L. Bilge, “Basra Körfezi”mad., DİA, TDV y., İstanbul-1992, 115.

dönüştürmüştü. Lord Curzon’a göre Körfez Sadece Rus ve Alman değil, Osmanlı ve İranlı rakiplerden de özenle korunmalıydı. Nitekim kendisi “*Biz buraya topraklarınızı elinizden almaya gelmedik.*” Diyordu. Yine aynı şekilde 1903’te Kuveyt’te “*Biz sizin bağımsızlığınıza son vermedik, tam tersine onu biz kurtardık ve hep güvencede olacaktır. Körfez sularında barışı biz koruyacağız. Bunun için de İngiliz üstünlüğünün korunması gerekir*” diyordu.²¹

Batılılar açısından Körfez, uzun bir süre boyunca, bir sömürge bölgesinden çok Aden’den Basra’ya, Maskat’tan Bahreyn’e kadar uzanan deniz ticareti yolunun ve bölge ticaretinin güvenliği açısından önem taşıdı. Bu düşüncelerle bölgeye ilk önce Vasco de Gama’nın izinde Portekizler geldi. Hürmüz boğazını, Bahreyn’i ve Maskat’ı ele geçirdiler. Daha sonra 16. Yüzyıl başlarında Kral 1. Manuel kendisini Hindistan, Etiyopya, Arabistan ve Pers ülkeleri denizcilik ve ticaretinin yüce fatihi ilan etti.²²

Londra, 1688’de yapılan bir antlaşmayla, Majesteleri’nin kendine ait bir hükümet ve askeri güç bulundurma yetkisi, kopardığı Hindistan’da kendi kumpanyasını kurdu. Uzun bir süre boyunca sadece ticari olarak devam eden İngiliz varlığı, Fransız İhtilali ve Albion’un ciddi çıkar çatışması içinde olduğu Bonaparte döneminde politik bir nitelik kazanmaya başlayacaktı. Selim El Cabir El Sabah’a göre, “İngiliz politikasının temeli, imparatorluğun beyni olan Londra ile imparatorluğun kalbi olan Hindistan arasındaki emperyal bağlantının güvenliğine bağlıdır.

²¹ Alain Greshe, Dominique Vidal, Ortadoğu, Mezopotamya’dan Körfez Savaşına (Fransızcadan çeviren; Hamdi Türe), Alan Yay. İstanbul. 1991. s. 5.

²² Alain Greshe, Dominique Vidal, a.g.e., s. 30.

Bu zincirin kopması halinde imparatorluğun büyüklüğü yok olacağı için çok dahiyane bir şekilde zincirin her halkasına yerleşmişler. Politik anlaşmalar ile Umman Denizi kıyısındaki Emirlikler ile sağlam ilişkiler kurmuşlardır.” Yine aynı politikanın gereği olarak 1798’de Maskat Sultanı ile ittifak kuran İngiltere, Fransa’yı bertaraf etmeye çalışıyordu.²³

Ancak İngiltere bunlarla yetinmeyip çeşitli bahanelerle donanmasını bölgeye yolladı. 1809’da Arap Yarımadasının ucunda küçük bir Emirlik olan ve ‘‘ Bin bir gece Masalarının kahramanı Sinbad’ın doğum yeri olan Ras El-Hayma’da üslenmiş korsanların Taylor adlı İngiliz subayının eşini kaçırmaları üzerine ilk gemileri yolladı. Kavasim Kabilesinden olan korsanlar aynı zamanda Vehhabilerle müttefik idiler. Ve o dönemde Vehhabiler bölgenin hemen hemen tümünü ele geçirmişlerdi. Mekke’yi (1803) ve Medine’yi (1804) ellerinde bulunduruyorlardı. Suud hegemonyası peşinde koşan Kavasimler ise müttefikleri Vehhabiler’in, karadaki egemenliğini Körfez sularında sağlamaya çalışıyorlar ve ‘‘kafir’’ gemilerine saldırılarda bulunuyorlardı. Bu nedenle bayan Taylor’ın kaçırılması, İngilizlere rüyalarında bile göremeyecekleri kadar tatlı bir fırsat sağlamış oluyordu. Dokuz İngiliz savaş gemisi Ras El-Hayma’ya gelerek bölgeyi yerle bir ettiler. Hızını alamayan İngilizler on yıl sonra, ‘‘Korsan yuvasını temizlenmesi amacıyla’’ tekrarlanan benzer saldırılar ile İngiltere’nin bu bölgede 150 yıl kadar kalmasına yol açacaktı.²⁴

1820 yılında korsanlar sahili barış kıyısına dönüştü. Londra, Umman kıyısında yedi şeyhlik arasında bir barış anlaşması imzalamayı başarmıştı. Anlaşma

²³ Alain Greshe, Dominique Vidal, a.g.e., s. 30.

²⁴ Alain Greshe, Dominique Vidal, a.g.e., s. .31.

özetle, Britanya'ya ateşkes flaması altında ticaret yapma izni veriyor, ama o dönem için büyük bir yenilik olan köle ticareti yasaklıyor, ve şeyhliklerin içişlerine karışmamayı taahhüd ediyordu. Bunun karşılığında da bölgedeki tüm korsanlık faaliyetlerinin sona ermesi öngörülüyordu. Ama unutulmuş bir nokta vardı: kabileler arasındaki rekabet hiç hesaba katılmamıştı. 1835'ten itibaren bu barış anlaşması balıkçılık ve inci ticareti yüzünden yılda sadece altı ay uygulanabildi. Böylece bölgede 1843'e kadar biri soğuk diğeri sıcak olmak üzere sadece iki kez yaşandı. On yıl sonra ise bu anlaşma süresiz bir anlaşmaya dönüştürüldü. Buna göre artık Şeyhler kendi aralarında savaş çıkarmamayı kabul ediyorlar ve anlaşmaya uymayan tarafın İngiliz temsilcilere şikayet edilmesi şarta bağlanıyordu. Londra bu şekilde bölgedeki otoritesini sağlamlaştırmak için 1839 yılında aldığı Aden'in yönetimini de Hindistan'daki İngiliz yönetimine devredecekti.²⁵

Londra Körfez'deki hakimiyetini 1853 anlaşmasını imzalamayan Bahreyn, Umman, Kuveyt ve Katar'ı kendisine bağlayarak tamamlıyordu. Umman Sultanlığını yöneten Halifa Hanedanı'nın iç anlaşmazlıklarından faydalanarak Manama kentine giren İngiliz birlikleri, Sultanı bir barış anlaşması imzalamaya zorladı (1861). Bu anlaşmaya göre Şeyh, güvenliğinin sağlanması karşılığında savaş yapmamayı ayrıca Londra'ya bazı ticari kolaylıklar sağlamayı taahhüt ediyordu. Hatta 1880 yılında tekrar gözden geçirilen anlaşma metnine göre dış politikasının tayinini bile İngiltere'ye bırakıyordu. 1892 yılında imzalanan anlaşmaya göre ise, Bahreyn Emiri İsa İbni Ali El Halife;

²⁵ Alain Greshe, Dominique Vidal, a.g.e., s. 31

- 1.) İngiliz hükümetinin onayı olmadan diğer yabancı devlet delegasyonlarına oturma izni vermemeyi,
- 2.) İngiltere dışında hiçbir devlet ile anlaşma imzalamamayı
- 3.) İngiliz hükümetinden başka hiçbir hükümete topraklarının hiçbir parçasını vermemeyi, satmamayı, hatta ipotek etmemeyi taahhüd edecek kadar ileri gitmişti.²⁶

1875-78 arası asayiş açısından bölge nispeten sakin geçmekle birlikte Basra Körfezinde çekişmeler dinmemiştir. Bu yıllarda dikkatleri çeken en önemli gelişme yine Osmanlı ile İngiltere arasında, Osmanlı Devletinin buradaki nüfuz sahalarının belirlenmesi meselesi olmuştur. Zira ahsa seferi akabinde bütün olumsuzluklara rağmen Osmanlı Devleti'nin bölgedeki nominal hakimiyeti gerçek hakimiyete dönüşmüştü. Osmanlı böylece askeriyle, hükümet teşkilatıyla, Katar'a kadar yerleşmiş hatta Bahreyn'e el atmıştı. Adeta fiili bir durumla karşı karşıya gelen İngilizler, bu hakimiyeti tanımama konusunda yeni problemler çıkaracaktı.²⁷

Devletin bünyesinde ağır yaralar bırakan Osmanlı-Rus savaşının doğurduğu ortamdan istifade eden Hicaz yöresindeki pek çok kabile bölgenin güvenliğini tehlikeye düşürecek şekilde hem birbiri aleyhine hem de devlete karşı harekete geçmişlerdi. Savaştan dolayı yıllık tahsisatlarını alamayan bazı bedevi kabile şeyhleri de bu faaliyetlere öncülük etmekteydiler.²⁸

Sonuç olarak Basra'nın tarihi gelişimini dünden bugüne kısaca sıralayacak olursak; Halife Ömer tarafından 636'da kurulan ve Harun Reşid döneminde bir

²⁶ Alain Greshe, Dominique Vidal, a.g.e., s. 31

²⁷ Zekeriya Kurşun, "Basra Körfezinde Osmanlı İngiliz Çekişmesi", TTK Yay. Ankara. 2004. s. 131.

²⁸ Zekeriya Kurşun, a.g.e., s. 135.

kültür merkezi haline getirilen şehir, Abbasi halifeliğinin çöküşüyle bu özelliğini yitirmiştir. Uzun bir dönem Perslerin ve Türklerin hakim olduğu şehir, I. Dünya Savaşı sırasında İngilizler tarafından işgal edilmiştir.²⁹

1.4 Bağdat Vilayeti

Bağdat tarihte Iraku'l Arap'ın merkezi ve bu konumuyla Akdeniz ile Basra Körfezi ve İran'a giden bütün akarsu ve ticaret yollarının kavşak noktasını oluşturmuştur. Ayrıca zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarıyla İslam tarihi açısından büyük öneme sahiptir.³⁰

Bağdat, Abbasi halifesi Ebu Cafer el-Mansur tarafından kurulmuştur. Yapımı 4 yıl sürerek 766 yılında tamamlanmıştır. Bağdat Dicle ve Fırat gibi nehirlerin kullanımına uygun yerde inşa edilmiştir.³¹ Bununla birlikte Basra Körfezi yoluyla Çin, Hindistan ve Afrika'dan malların getirilmesi ticari açıdan büyük bir öneme sahipti.³² Bağdat ismi Farsça olup adalet bahçesi anlamına gelen "bağ" ve "dad" kelimelerinin birleşmesinden oluşmaktadır.³³

Şehir planına bakıldığında sosyal amaçların dikkate alındığı görülmektedir. Her bölge etnik veya mesleki bir grubun sorumluluğundaydı. Her zanaat ve ticaret erbabının müstakil Pazar yerleri ve çarşıları vardı. Pazar yerleri Bağdat'ın planında

²⁹ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, s.14.

³⁰ Gelişim Hachette, Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi, Sabah Yayınları, İstanbul 1993.

³¹ El-Amid, Tahir Muzaffer, Bağdat Medinetü'l-Mansur el-Mudevvara, El-Numan Yayınevi. Necef. 1967. s. 118.

³² El-Amid, Tahir Muzaffer, a.g.e., s. 118.

³³ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat, ed. Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdi, Orta Doğu Stratejik Araştırmaları Merkezi, Ankara. 2012. s. 18.

önemli bir rol oynamaktaydı.³⁴ Şehrin büyümesiyle buraya Horasan, Semerkand, Merv, Belh, Buhara ve Harezmi'den tüccarlar geliyordu. Bunların kendilerine ait mahalleleri ve her grubun bir reisi bulunuyordu.³⁵ Bağdat'ın güzel bahçeleri, çayırıları, güzel sarayları, coğrafi konumu, halkının çalışkanlığı, devletin ticareti teşviki ve halifelerin itibarından dolayı büyük ticaret merkezlerinden biri olmuştur.³⁶

Ancak 1258'de Bağdat'a yapılan Moğol saldırıları sonucu Abbasi Halifeliğinin sona ermesiyle, İslam Medeniyeti duraksamıştır. Bağdat 1339-1340 yıllarına kadar İlhanlıların hakimiyeti altında kalmıştır.³⁷

1869-1872 yılları arasında valilik yapan Mithat Paşa döneminde Bağdat büyük bir gelişme göstererek modern bir kimlik kazanacak ve halkın refah düzeyi yükselecekti. Ayrıca Mithat Paşa döneminde Musul, Bağdat ve Basra birbirine bağlanarak merkezi bir idare kurulmuştur.³⁸

Klasik dönemde Osmanlı Devleti, tımar sistemini ancak sancak sistemiyle Osmanlı yasa ve yönetiminin yeterince yerleştiği bölgelerde uygulayabilirdi. Memalik-i Mahrusenin çok geniş bir alanına yayılmış olan bu sistemi Mısır, Bağdat, Habeşistan, Basra ve El-hasa gibi özel statüye sahip kimi eyaletlerde

³⁴ Ortadoğu ve İslam şehirleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Max Weber, Şehir: Modern Kentin Oluşumu, Editör: Don Matindale-Gertrud Neuwirt, Çeviren: Musa Ceylan, İstanbul. 2000.

³⁵ Bağdat, DİA. s. 427.

³⁶ Bağdat, DİA. s. 427.

³⁷ Bağdat, DİA. s. 431-432.

³⁸ Mithat Paşanın Bağdat Valiliği hakkında detaylı bilgi için bkz. Bekir Koc, Midhat Paşa (1822-1884), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara. 2002, s.54-71.

uygulanmamıştır. Dolayısıyla bunların bir derece özerklikleri tanınmıştır. Sultan, bu eyaletlerin her birine kalabalık bir yeniçeri garnizonu yerleştirir, birer vali, defterdar ve kadı atardı. Eyalet gelirleri sipahilere tımar olarak dağıtılmaz, vali bütün askeri ve idari giderleri karşıladıktan sonra başkente her yıl “saliyane” denenen, sabit bir miktar vergi gönderirdi. Bu nedenle de bu eyaletlere, “saliyaneli eyaletler” denmiştir.³⁹

Bağdat vilayeti on sancağa ayrılmıştır. Şehrizar, Musul, Basra; kerbela ve divaniye sancakları kamilen viayet usulü altına alınarak mutasarrıflarına talimat-ı mukteziye verilmiştir.⁴⁰ Ancak daha sonra Bağdat ve civarının tahriri yapılarak şehir, yeni bir eyalet merkezi halinde teşkilatlandırıldı. 1560’larda eyalete 29 sancak bağlı idi. 1578–1588 döneminde ise bağlı sancak sayısı 22 idi.⁴¹

Bağdat vilayeti Asya’nın güneybatısında ve Iraku’l-Arap’ın kuzeybatı kısmıyla el-cezire bölgesinin güneydoğu kısmından ibarettir. Kuzeyde Musul vilayeti, doğuda İran devleti, güneydoğuda Basra vilayeti, güneybatıda Şam Çölü bulunmaktadır.⁴² Bağdat’ın nüfusu salnamelere göre 170.000 ile 180.000 arasındadır. Bunların büyük bir kısmı Müslüman olup yarısı Şii diğer yarısı da Sünni’dir. Bunun yanı sıra Yahudi, Ermeni, ve Süryaniler de bulunmaktaydı. Müslüman nüfus Arap, Türk, Kürt ve İranlılardan oluşmaktadır. Ancak vilayetin geneli göz önünde bulundurulduğunda konar göçer aşiretler ve yaşamlarını çadırlarda sürdüren çiftçiler ile kayıt altına alınmayan kabileler de eklenince toplam nüfusun 1.300.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.⁴³ Bölgede yazışma dili Arapça ve

³⁹ Halil İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600), YKY, İstanbul 2003. s. 109-111.

⁴⁰ Zerva, 1286. no: 5.

⁴¹ Bağdat, DİA. s. 436.

⁴² Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat., s. 81.

⁴³ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat., s. 34.

Türkçedir.⁴⁴ Ancak bölgede Yahudiler, Ermeniler, Rumlar, Kürtler ve İranlılar da yaşadıkları⁴⁵ için Arapça ve Türkçenin yanı sıra İbranice, Ermenice, Kürtçe ve Farsçanın da konuşulduğunu söyleyebiliriz.

Bağdat Vilayetinin 1324 Yılı Nüfus Miktarı ve Milliyetlere Göre Dağılımları⁴⁶

Yıl	Müslim	Gayrimüslim	Toplam Nüfus
1303	75.328	14.163	89.495
1310	134.628	15.313	149.941
1311	153.121	15.980	169.101
1312	160.739	14.701	175.440
1313–1314	160.739	14.701	175.440
1315	167.206	14.803	182.009
1316	168.867	14.750	183.617
1317	168.867	14.750	183.617
1318	168.111	14.712	182.823
1319	168.111	14.712	182.823
1321	168.111	14.712	182.823
1323	168.111	14.712	182.823
1324	168.991	16.971	185.962

⁴⁴ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat., s. 36.

⁴⁵ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat., s. 34-36.

⁴⁶ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat., s. 35.

Mendeli Kazasının nüfusu kadın ve erkek olmak üzere toplamda 7200 Müslüman ve 165 Musevi'den ibarettir. Halkın konuşma dili ise Türkçe, Kürtçe, Farsça ve Arapçadır.⁴⁷ Hanekin Kazası ve kasabasında ise Arap, Acem, Kürt ve Türk aşiretleri yaşamakta olup Türkçe, Kürtçe, Farsça ve Arapça konuşulmaktadır. Kasabada az sayıda Musevi bulunmakta ve bunların Havraları mevcuttur.⁴⁸ Bedre Kazasında ise halkın bir bölümü Kürtçe ve Arapça bilmekle beraber tamamı Türkçe konuşmaktadır.⁴⁹ Ancak bunların yanı sıra ilginç olan ise Şehriban kasabasında net sayıları bilinmemekle beraber Çeçen nüfusun bulunması.⁵⁰

Bağdat Vilayeti'nin Yıllara Göre Gelirleri⁵¹

GELİRLER	1312 / kuruş	1318 / kuruş	1324 / kuruş
Çadır vergisi	704.865	719.450	652.500
Askerlik bedeli	532.961	534.674	543.00
Ağnam resmi	5.707.935	4.274.783,20	3.265.500
Camus resmi	161.950	139.086,20	139.086,20
Deve resmi	410.320	417.808,20	675.500
İhaleli Aşar bedeli	3.955.192	12.216.867,20	14.192.500
Aşar hasılatı emaneti	7.345.281	4.032.158	4.032.158

⁴⁷ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat., s. 96.

⁴⁸ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat., s. 98.

⁴⁹ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat., s. 103.

⁵⁰ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat., s. 101-102.

⁵¹ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat., s. 40.

Emlak ve icar hasılatı	18.517	22.611,20	21.000
Çeşitli resimler	3.327.707	3.620.425,20	2.768.000
Orman ve Kereste resmi	107.342	125.596,20	82.500
Madenler	40.418	34.562	25.00
Emlak ve Tapu harçları	501.359	0	0
Mahkeme harçları	233.384	300.074	147.500
Muteferrik hasılatı	294.985	83.186,20	757.500
Yekun	23.342.216	26.531.284	23.250.000

Osmanlı Yönetimi Bağdat'a özellikle önem vermiş bu konuda çeşitli yatırımlar yapmıştır. Bir örnek vermek gerekirse bir baraj yapılması kararlaştırılmış, ve Hicri 1302'den 1314 yılına kadar baraj inşaatı için 74.475 lira harcanmıştır. Ancak bu miktar yeterli olmadığı için daha sonra padişah onayıyla 126.000 lira daha ödenek ayrılmıştır.⁵² Bağdat'ın önemli kazalarından birisi de Azamiyedir. Bu kaza ile Bağdat merkezi arasında bir tramvay hattının oluşturulması kararlaştırılmış ve bunun için de tamamını yerli halkın oluşturduğu bir şirket kurulmuştur.⁵³ Diğer bir kazası da Kazımiye'dir. Kazımiye kasabasının önemi daha çok her yıl yurtdışından çok sayıda kişi tarafından ziyaret ediliyor olmasıdır.⁵⁴ Kasabada 2160 hane, 8 hamam, 8 kahvehane, 18 toptan gıda pazarı, 13 çayhane, 350 dükkan, 1 cami ve 33

⁵² Bu konuda hakkında detaylı bilgi için bkz. Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat.,

⁵³ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat., s. 93.

⁵⁴ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat., s. 93-94.

mescit bulunmaktadır.⁵⁵ Kuttu'l-Amare kasabasında ise Hamidiye acentesi, Duyun-ı Umumiye, Rüsumat ve Reji daireleri mevcuttur.⁵⁶ Ayrıca Samarra önemli yer tutar.

Ancak bununla beraber olumsuz durumlar da Bağdat'ta yaşanmıştır. Hicri 279 yılında el-Mutezid Ahmet bin el-Muvaffak halife oldu. Bu dönemde Necid sancağı taraflarında Karmati adı verilen biri ortaya çıkmış ve Abbasi Devletini uzun süre meşgul ederek Hicaz taraflarına saldırılarda bulunmuştur. Adı geçen kişi kendisini tanrının elçisi ilan ederek İslamiyet hakkında yeni iddialarda bulunmuştur.⁵⁷

Bağdat Vilayeti'nin Yıllara Göre Başlıca Giderleri⁵⁸

GİDERLER	1312 / kuruş	1318 / kuruş	1324 / kuruş
Şeriye memurları	262.851	400.168,10	453.017,30
Dahiliye memurları	2.040.501	1.962.452	1.947.544,20
Adliye memurları	949.862	918.118	918.498
Maliye memurları	1.168.526	1.012.249	1.221.091
Zati maaşlar	410.320	306.652,10	600.595
Memurini Öşriye	0	392.000	0

⁵⁵ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat., s. 93.

⁵⁶ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat., s. 106.

⁵⁷ Basra Vilayet Salnamesi. 1309. s. 251-252

⁵⁸ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat., s. 41.

Ordu	15.381.088	19.612.815	19.355.892
Güvenlik	77.724	65.377	244.206
Sıhhiye	0	7.380	31.870
Emekli ve yetimler	800.525	968.739	1.300.000
Set inşaatları	0	885.333	500.000
Yekun	20.681.077	26.531.284	26.572.714,10

***1048-1102 Yılları Arasında Bağdat'a Atanan Valiler ve Görev Süreleri*⁵⁹**

İsim	Atama Yılı	Yıl	Ay	Gün
Küçük Hasan Paşa (1. defa)	1048	0	4	0
Derviş Mehmet Paşa	1049	3	0	13
Küçük Hasan Paşa (2. defa)	1052	2	0	5
Deli Hüseyin Paşa	1054	0	5	15
Haydarağazade Mehmet Paşa	1054	1	0	22
Küçük Musa Paşa	1055	1	0	22
İbrahim Paşa	1056	1	2	15
Semiz Musa Paşa	1058	1	1	21
Melek Ahmet Paşa	1059	0	10	28
Tugayzade Arslan Paşa	1059	0	6	0
Hüseyin Paşa	1060	0	10	0

⁵⁹ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat, s. 76.

Silahdar Kara Mustafa Paşa (1. defa)	1061	2	0	22
Silahdar Murtaza Paşa (1. defa)	1063	2	11	0
Ak Mehmet Paşa	1065	1	4	15
Haseki Mehmet Paşa	1067	2	0	17
Silahdar Murtaza Paşa (2. defa)	1069	2	7	2
Kanbur Mustafa Paşa	1072	1	10	18
Pamuk Mustafa Paşa	1074	0	6	0
Silahdar Kara Mustafa Paşa (2. defa)	1075	0	8	26
Uzun İbrahim Paşa	1075	1	10	17
Silahdar Kara Mustafa Paşa (3. defa)	1077	4	2	16
Silahdar Hüseyin Paşa	1082	3	4	20
Abdurrahman Paşa	1085	1	9	6
Kaplan Mustafa Paşa	1087	1	6	0
Silahdar Omer Paşa (1. defa)	1088	3	9	0
İbrahim Paşa	1092	3	5	0
Silahdar Omer Paşa (2. defa)	1095	3	0	27
Kethuda Ahmet Paşa	1098	1	0	11
Silahdar Omer Paşa (3. defa)	1099	1	8	22
Bezirgan Ahmet Paşa	1102	3	0	00

II. BÖLÜM

BASRA’NIN İDARİ VE SOSYAL YAPISI

2.1 1864 Vilayet Nizamnamesi ve Basra’nın İdari Durumu

Basra 1534’te Kanuni sultan Süleyman’ın Bağdat’ı ele geçirmesi ile Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Osmanlı Yönetiminde iken kimi zaman Bağdat’a bağlanmış kimi zaman da “Ocaklık” veya “mülkiyet” şeklin vilayet olarak teşkilatlandırılmıştır.⁶⁰ Bağdat’ın Osmanlı yönetimine girmesiyle beraber Bağdat Eyaletine bağlı bir sancak haline getirilen Basra XVIII. Yüzyıl başlarında müstakil bir eyalet olmuştur. Nitekim 1702 yılında Basra 8 Sancaktan oluşmakta idi. Bunlar; 1.) Paşa Sancağı (Basra) 2.) Kıyab Sancağı 3.) Badiye Sancağı 4.) Sabusne Sancağı 5.) Seremle Sancağı 6.) Suş Sancağı 7.) Gazan Sancağı 8.) Safiye Sancakları idi.⁶¹

Salnamelerdeki bilgilere göre 1538’den 1901 yılına kadar toplamda Basra’ya 113 vali atanmıştır. Basra’ya Osmanlı döneminde kimi zaman “mutasarrıf” kimi zaman “mütesellim” kimi zaman da “vezirler” vali olarak atanmışlardır. Bunun yanı sıra bazen kapıkulu kökenli “Ağalar” da vali olarak atanmışlardır.⁶²

⁶⁰ Halil Sahillioğlu, Osmanlı Döneminde Irak’ın İdari Taksimatı, Çeviren; Mustafa Öztürk, Belleten, LIV/211, Ankara. 1991. s. 1233-1257.

⁶¹ Orhan Kılıç, XVIII. Yüzyılın ilk Yarısında Osmanlı Devleti’nin İdari Taksimatı; Eyalet ve Sancak Tevcihatı, Elazığ, 1997. s. 74.

⁶² Detaylı bilgi için bkz. Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra.

Basra Mutasarrıfı olan Nasır Paşa, bölgede imar ve ıslahın yapılıp, hükümetin nüfuzunun güçlendirilmesinin daha kolay olacağı gerekçesiyle Basra'nın vilayete dönüştürülmesi ve Necid ile Müntefik'in de buraya bağlanmasını önermiştir. İstanbul'da oluşturulan bir komisyon, bu isteği yeni bir vilayet teşkili için gereken masrafların yapılmadan sadece Nasır Paşanın arzuladığı şekilde sadece bir unvan değiştirme ile gerçekleştirebileceği gerekçesiyle uygun görülmüştür.⁶³

1856 Islahat Fermanı'nın ilanı ile başlayan süreçten Basra'nın da yakından etkilendiği gözden kaçmamaktadır. Basra'nın stratejik konumu, İran ile sınır sorunları ve bilhassa aşiretlerin meseleleri nedeniyle bu yeni yapılanma devresinde işlerin daha sağlıklı yürüyebilmesi için yönetici değişikliğinin tercih edildiği görülmektedir. 1856 sonlarından itibaren Bağdat Eyaleti'nin gelirlerinin artırılması için ıslahat çalışmalarına hız verilince, Basra Mutasarrıflığının iyi ve düzenli bir şekilde idare olunup, malî durumunun iyileştirilmesi de istendiğinden Basra Mutasarrıfı Veysi Paşa'nın azlolunup yerine Bağdat Karantina Müdürü Raşid Efendi'nin atanmasına karar verilmiştir. Rifat Efendi'nin Mirmiranlık rütbesi ile tayin olunması kararlaştırılmıştır.⁶⁴ 1850 yılına gelindiğinde Basra, müstakil bir idari birim statüsüne kavuştu. Basra'nın müstakil mutasarrıflık haline getirilişi yönetimine de yansımış oldu.⁶⁵ Bununla birlikte Bağdat valilerinin Basra'nın yönetiminde ana sorumlu olmayı sürdürdükleri de gözden kaçmamaktadır.⁶⁶

⁶³ Zekeriya Kurşun, ‘‘ Necid ve Ahsa’da Osmanlı Hakimiyeti’’, TTK yay. Ankara. 1998, s. 7.

⁶⁴ BOA. İ. DH, 357/23612/ A. DVN. 118/16.

⁶⁵ BOA, İ. DH, 15714. Ayrıca detaylı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, ‘‘The Port Cities in the Arab Provinces of the Ottoman Empire (A Study of the Disintegration of the Arab World in the Nineteenth Century with a Special Reference to Basra), Ottoman Studies, İstanbul. 2004. s. 130.

1850 düzenlemesi yürürlüğe girmesiyle ilk mutasarrıf olan Maşuk Paşa'nın hastalığından dolayı görevinden istifası üzerine 20 Nisan 1852 tarihinden geçerli olmak üzere Sinop Kaymakamı Tufan Paşa bu göreve getirilmişti. Fakat bu tayin çok kısa süre sonra değiştirilmiştir. Önce Mutasarrıflığa İrfan Paşa ardından da yeni karara göre 8 Mayıs 1852'den geçerli olacak biçimde Hicaz ve Irak Ordusu Meclis Üyesi Miralay İsmail Bey'in rütbesi yükseltilmek suretiyle Basra Mutasarrıflığı'na tayinine, Tufan Paşa'nın ise Sinop Kaymakamlığı'nda ibkasına karar çıkmıştı. İsmail Paşa 23 Temmuz'da görevine başlamıştır. İsmail Paşa'nın maaşı bir süre Maşuk Paşa'dan aşağı seviyede belirlenmiş ise de daha sonra artırıma gidilerek 30.000 kuruş takdir edilmiştir. 1854 yılı sonlarında vefat eden İsmail Paşa'dan sonra Irak ve Hicaz Ordusu Muhasebecisi Veysi Bey Mirmiranlık rütbesiyle Basra Mutasarrıflığı'na atanmıştır. Veysi Paşa Kapıkethüdalığı görevine Yusuf Cemil Efendi'yi tayin etmiştir.⁶⁷

1864'te vilayet düzenlemesine kadar Basra müstakil mutasarrıflık şeklinde yönetildiği anlaşılmaktadır. Müstakil Mutasarrıflık yöneticileri valilerin salahiyetlerini hâiz ve görevleri ile mükelleftiler.⁶⁸ Mutasarrıf başkanlığında olmak üzere livada Liva İdare Meclisleri bulunmaktaydı. Daha ziyade istişarî niteliği

⁶⁶ BOA, İ. DH, 23612.

⁶⁷ Majed Mohammed Binzouba, Vilayet Nizamnamelerinin Basra'da Tatbiki Meselesi (1864-1876), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul. 2009. s. 46.

⁶⁸ Ali Fuat Örenç, "Mutasarrıf", DİA, s. 377-379.

bulunan meclis, mutasarrıf tarafından lüzum üzerine havale olunan evrak hakkında mütalaasını beyan ederdi. Liva meclisi atanan ve seçilen azalardan oluşmaktaydı.⁶⁹

1863 sonlarına doğru Ali ve Fuat Paşaların taşra yönetiminde bir şeyler yapma arzuları yeni bir ivme kazanmıştı. Zira eyaletlere teftiş heyetleri göndermek, İmar Meclislerini kurmak yatıştırıcı tedbirler olarak kalmıştı. Mesela, bu karar uyarınca 21 Ocak 1861 tarihinde; Basra Mutasarrıfı Münip Paşa'nın başkanlığında oluşturulacak İmar Meclisi vasıtasıyla Fırat Nehri üzerindeki Hindiye Seddi'nin tamir olunarak su taşkınlıklarının önüne geçilip suyun kontrollü bir şekilde tarım sulamasında kullanılması ve mukataa arazilerinde ziraat yapılabilmesine imkân sağlanması hususu Bağdat Valiliği'ne yazılmıştı.⁷⁰

Şehir merkezinin taşınmasına yönelik proje, bir cami, bir gümrük binası, kaymakamlık için bir hükümet konağı, birçok dükkân, bir hamam inşasını içermekteydi. Dükkânların ve hamamın gelirleri cami vakfına ait olacaktı. Bu taşınmanın maliyeti olarak 3.000 kese akçe tahmin edilmişti. 1850 yılının sonlarında Maşuk Paşa Basra Kaymakamı oldu. Kaymakam, hazırladığı bir raporda şehirdeki benzer sorunlara dikkat çekmişti. Şehrin taşınmasına alternatif olarak başka bir öneri sundu. Babîali bir orta yol önerdi. Buna göre devlet hazinesi sadece karantina ve gümrük binalarının ücretlerini karşılayacak, dükkânlar ise bölge halkın tarafından

⁶⁹ Ali Fuat Örenç, “Mutasarrıf”, DİA, s. 377-379.

⁷⁰ BOA, MKT. UM, 508/75. ; Majed Mohammed Binzouba, Vilayet Nizamnamelerinin Basra'da Tatbiki Meselesi (1864-1876), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul. 2009. s. 46.

inşa ettirilecekti. Bu teklif ayrıca halkın nehir kıyısına aşamalı olarak taşınmasını da içeriyordu.⁷¹

1864 Vilâyet Nizamnamesi, 22 Ocak 1871'de yayınlanan İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnâmesi'nin ilanına kadar geçerliliğini korumuştur. 8 Kasım 1864 tarihli bir irade ile yürürlük kazanmıştır.⁷² Nizamnameye göre; Osmanlı topraklarındaki muhtelif parçalar, livaların münasebetlerine göre çeşitli dairelere ayrılarak, her bir daireye vilayet adı verilecekti. Böylece eyalet sistemi yerine vilayet sistemi gelmiş oluyordu. Her vilâyet, idare merkezinin bulunduğu sancakla beraber livalara ayrılarak, her bir sancakta mutasarrıf tarafından yönetilen bir mutasarrıflık idaresi kurulacaktı. Baş liva olan şehir aynı zamanda vilayetin merkezi olacaktı.⁷³

1875'e gelindiğinde Basra Bağdat vilayetinden tefrik edilerek müstakil bir vilayet haline dönüştürülmesi üzerine, Ahse Necid sancağı adıyla Basra'ya bağlandı. 1880-1884 arası Basra tekrar sancağa dönüştürülünce Necid sancağı da Bağdat'a bağlanmıştır. Ancak 1884'te Basra yeniden vilayet oldu ve Necid sancağı tekrar Basra'ya bağlanmıştır.⁷⁴

1884'e kadar bazen vilayet, bazen de mutasarrıflık olarak yönetilen Basra, Bu tarihte merkez sancak (Basra) dışında Muntefık Amara ve Necid sancaklarından

⁷¹ BOA, İ. DH, 530/36724. ; Zevra, No: 10, 9 Cemaziyelevel 1286, s. 19.

⁷² Düstûr, I. Tertip, C:I, İstanbul 1289, s. 625.

⁷³ Düstûr, I. Tertib, C. 1, s. 608.

⁷⁴ Zekeriya Kurşun, a.g.e. s. 130.

oluşan bir eyalet haline getirildi. Bu dönemde Basra sancağı Merkez Basra, Kurna ve Kuveyt olmak üzere üç kazaya ayrıldı.⁷⁵

XIX. Yüzyıla gelindiğinde Basra'da 16 mahalle bulunuyordu.⁷⁶ Bunun yanı sıra Basra vilayeti İstanbul'da 4 milletvekili ile temsil ediliyordu.⁷⁷

Basra yöneticilerin vefatı durumunda geride kalanlarına maaş bağlanıp gerekli alâka gösteriliyordu. Bir örnek vermek gerekirse, Basra eski Mutasarrıfı Abdülkadir Bey'in oğlu olup vefat eden Bekir Bey'in kimsesiz ve fakir olan eşleri Emine ve Fatıma hanımlara aylık 100 kuruş maaş tahsis edilmişti.⁷⁸

Bölgedeki vilâyet teşkilatının bu biçimi 1871 senesindeki nizamname ile son halini almış ve Kanun-ı Esasi'nin ilanına kadar yürürlüğünü korumuştur. 1871 düzenlemesi ile vilâyet, sancak, kaza ve köy yönetimi ayrıntılarıyla ortaya konulmuştu. Her birimdeki yöneticinin görev ve sorumlulukları ayrı ayrı açıklanmaktaydı. Bu dönemde vilâyetlerin genelinde valinin yanı sıra vali muavinliği (müsteşar) ihdas edilmişti.⁷⁹

2.2 1871 Vilayet Nizamnamesi Ve Basra'nın İdari Durumu

1871 nizamnamesi ile vilayet, liva (sancak), kaza, nahiye ve köy yönetimi ayrıntılı bir şekilde belirleniyordu. Vilâyet merkezinde valinin yanı sıra görev

⁷⁵ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra., s. 14.

⁷⁶ Osmanlı Döneminde Irak, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 83. İstanbul. 2006. s. 74.

⁷⁷ Osmanlı Döneminde Irak, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 83. İstanbul. 2006. s. 99.

⁷⁸ BOA, İ. DH. 605/42142.

⁷⁹ Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, TTK, Ankara 1991, s. 249-263.

yapacak mülkî amirlerin görev ve sorumlulukları tespit edilmişti. Bu görevliler her yıl sonunda yapılan işleri bir raporla merkezî hükümete bildireceklerdi. Böylece devlet elinde bulunanlar ile yapılan ve yapılacak olan işleri takip ve kontrol edebilecek, rasyonel planlama mümkün olacaktı. Liva denilen sancak biriminde Mutasarrıf görev yapacak, kaza yönetimi ise kaymakam denilen memur tarafından yürütülecekti. Bu nizamname ile oluşturulan nahiye ise nahiye müdürü mülkî amir olacaktı. Köyler, seçimle gelen muhtar tarafından yönetilen en küçük idarî birim olarak bırakılmıştı.⁸⁰

1871 Nizamnamesi uygulamaya geçtiğinde Basra, Mutasarrıflık seviyesinde idare ediliyordu. Yöneticilerin başarılı çalışmaları merkezden takdir görüyordu. Hatta, 14 Mayıs 1873 tarihinde görevinde üstün hizmet ve gayretleri görülen Bağdat Vilayeti Mektupçusu Abdullah Bey'e Basra Mutasarrıfı Asaf Efendi'den Musul Mutasarrıflığı zamanında alınan dördüncü rütbe Mecidî Nişanı'nın verilmesi Bağdat Valiliğince teklif olunmuştu.⁸¹

⁸⁰ Mehmed Seyitdanlıoğlu, “Yerel Yönetim Metinleri-VI: 1871 Vilâyet Nizamnamesi ve Getirdikleri”, Çağdaş Yerel Yönetimler, C. 5, Sa. 6. Ankara. 1996. s. 89-99.

⁸¹ BOA, A. MKT. MHM, 458/7.

Osmanlı Döneminde Basra'ya Atanan Valiler⁸²

Basra Vilayetine Atanan Valilerin Adları	Yıl (Hicri)
Raşit Magams	945
Mani Magams	950
Vezir İlyas Paşa	953
Temerrüt Ali Paşa	956
Beylerbeyi Derviş Ali Paşa	970
Efrâsyâb	1005
Efrâsyâboğlu Ali Paşa	1013
Ali Paşa oğlu Hüseyin Paşa	1057
Efrâsyâboğlu Ahmet	1066
Murtaza Paşa	1067
Mirmiran Hüseyin Paşa	1068
Hüseyin Paşa oğlu Efrâsyâb	1076
Hüseyin Paşa (<i>İkinci Defa</i>)	1077
Yahya Paşa	1078
Kapıcıbaşı Mustafa Paşa	1080
Kara Mustafa Paşa	1081
Bağdat Muhafızı Hasan Paşa	1083
Silahtar Hüseyin Paşa	1085
Muhafız Hüseyin Paşa (<i>İkinci Defa</i>)	1088
Silahtar Hüseyin Paşa (<i>İkinci Defa</i>)	1092
Vezir Abdurrahman Paşa	1094
Gümrükçü Hüseyin Paşa	1098
Vezir Abdurrahman Paşa (<i>İkinci Defa</i>)	1099
Defterdar Vezir Hüseyin Paşa	1100
Osman Paşazade Vezir Ahmet Paşa	1102
Kethüda Hasan Ağa	1103
Hüseyin Cemal	1104
Şeyh Muntefik Mani'	1106
Halep Valisi Ali Paşa	1111
Kaptan Mehmet Paşa	1114
Vezir Halil Paşa	1118
Bağdat Kethüdası Mustafa Ağa	1120
Vezir Osman Paşa	1124
Vezir Hasan Paşa	1126
Mirmiran Ahmet Paşa	1128
Hacı Ali Ağa	1154
Vezir Ahmet Paşa	1160
Büyük Süleyman Paşa	1182
Mütesellim Numan Bey	1192
Büyük Süleyman Paşa (<i>İkinci Defa</i>)	1193
Mütesellim Süleyman Efendi	1194
Mütesellim İbrahim Bey	1200
Haznedar Mustafa Ağa	1202
Mardinli İsa Bey	1204

⁸² Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra., s. 65-67.

Mütesellim Abdullah Ağa	1208
İbrahim Ağa	1218
Selim Bey	1223
Ahmet Bey	1225
Rıdvan Ağa	1226
Yakup Ağa	1227
Sait Paşa	1228
Bekir Ağa	1229
Mehmet Kazım Ağa	1236
Abdulgani Ağa	1239
Aziz Ağa	1240
Seyit Mehmet Efendi	1247
Derviş Ağa	1248
Mustafa Ağa	1249
Ali Usta	1250
Mirahor Mehmet Ağa	1251
Ahmet Çelebi	1252
Ziyadezade Mehmet Salih	1254
Mustafa Ağa (<i>İkinci Defa</i>)	1258
Behram Ağa	1259
Seyit İbrahim Efendi	1261
Hurşit Ağa	1262
Kaymakam Sadık Bey	1263
Mehmet Ağa	1264
Aziz Ağa (<i>İkinci Defa</i>)	1265
Mirmiran Maşuk Paşa	1266
İsmail Paşa	1268
Bekir Bey	1271
Mutasarrıf Veysi Paşa	1271
Mehmet Bey	1272
Mutasarrıf Vekili Kurbi Bey	1272
Raşit Paşa	1273
Mutasarrıf Veysi Paşa (<i>İkinci Defa</i>)	1274
Mehmet Ali Paşa	1275
Kaymakam Hüsamettin Efendi	1276
Mehmet Münib Paşa	1277
Vekil Hacı Ali Efendi	1279
Mirliva (Tuğgeneral) Mehmet Şefik Paşa	1279
İsmail Bey	1280
Mütesellim Süleyman Bey	1281
Vekil Galip Bey	1286
Mutasarrıf Hafız Paşa	1287
Mutasarrıf Halil Bey	1287
Mutasarrıf Sait Efendi	1288
Mutasarrıf Asaf Efendi	1289
Vekil Bahriye Komutanı Ahmet Paşa	1290
Vekil Bahriye Komutanı Miralay Halit Bey	1290
Mutasarrıf Eşref Efendi	1291

Vali Nasır Paşa	1292
Vali Vekili Ferik (Korgeneral) Mehmet Münir Paşa	1294
Vali Abdullah Paşa	1295
Vali Ferik (Korgeneral) Sabit Paşa	1296
Mutasarrıf Mazhar Paşa	1297
Mutasarrıf Yahya Paşa	1299
Vekil Bahriye Komutanı Mirliya Ali Rıza Paşa	1301
Vali İzzet Paşa	1304
Vali Müşir (Mareşal) Nafiz Paşa	1305
Vali Ferik (Korgeneral) Şaban Paşa	1306
Vali Müşir (Mareşal) Mehmet Hidayet Paşa	1306
Vali Mehmet Hafız Paşa	1309
Bahriye Komutanı Emin Bey	1310
Vali Ferik (Korgeneral) Mahmut Hamdi Paşa	1310
Vali Arif Paşa	1314
Vali Ferik Muhsin Paşa	1315
Vali Mehmet Enis Paşa	1315
Vali Ferik (Korgeneral) Hamdi Paşa (İkinci Defa)	1316
Vali Ferik Muhsin Paşa (İkinci Defa)	1317
Vali Vekili Abdüllatif Paşa	1319
Vali Ferik (Korgeneral) Mustafa Nuri Paşa	1319

2.3 Basra Vilayetine Bağlı Sancaklar

2.3.1 Basra Merkez Sancağı

1292 yılında Ahmet Efendi, 1299 yılında Mızdır Paşa, 1300-1301 yıllarında ise Yahya Nüzhet Efendi mutasarrıflık görevlerinde bulunmuşlardır. Basra halkının yaklaşık %30'u Sünni, %50'si Şii mezhebinden olup geriye kalan halk Hristiyan, Musevi ve diğer mezheplerdendir. 800-900 evle yerli ve yabancı toplam nüfus

35.000 civarındadır.⁸³ Basra kazasında aşiretler 8 firkadan oluşmakta ve nüfusları yaklaşık 10.000 civarındadır.⁸⁴

2.3.1.1 Kuveyt Kazası Kaymakamlığı

1299-1309 yılları arasında Abdullah es-Sabah Paşa, 1311 yılında Mehmet es-Sabah ve 1317-1320 yıllarında Mübarek es-Sabah Kaymakamlık görevlerinde bulunmuşlardır.

2.3.1.2 Kurna Kazası Kaymakamlığı

1292 yılında Kemal Efendi, 1299 yılında İbrahim Bey, 1300-1301 yıllarında Reşit Efendi, 1308-1309 yıllarında Arif Efendi, 1311 yılında Neşet Efendi, 1314 yılında Mehmet Akif Efendi, 1317-1318 yıllarında Mehmet Neşet Efendi ve 1320 yılında İshak Hakkı efendi kaymakamlık görevinde bulunmuşlardır. Ayrıca Kurna Kazasında bir mal müdürü görev yapmaktadır. Kurna İdare Meclisinde ise Belediye Başkanı ile üç Belediye Meclis üyesi ve Belediye Katibi ile Veznedar çalışmaktadır.

Bunların yanı sıra Nüfus Memurluğu ve Vergi Memurluğu Kurna Kazasında mevcut idi. Kurna Kazasına bağlı Nahiyele ise; Beni Mansur, Medine, Neşve ve Dir Şerşer olmakla beraber her Nahiye'nin Müdürü bulunmakta idi.⁸⁵

⁸³ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra., s. 86.

⁸⁴ Detaylı bilgi için bkz. Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra.

⁸⁵ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra., s. 86.

2.3.1.3 Basra Kasabası

Basra Kasabasının iki yakası vardır. Birinci kısımda Gümrük Dairesi ile Umman Osmanlı Dairesinin yanı sıra bir liman telgrafhane ve bir Musevi okulu bulunmaktadır. İkinci yakasında ise bir Bahriye ve Nizamiye kışlası, bir tersane bir liman dairesi, yaklaşık 400 dükkan ile 800-900 ev mevcut olmakla beraber yerli ve yabancı nüfus ise toplamda 15.000 civarındır.⁸⁶

2.3.1.4 Zubeyir Kasabası

Basra'nın batısında yer alıp, nüfusun tamamına yakını Sünni'dir. Halk kasabayı kuşatan surlar içerisindeki evlerde yaşamaktadırlar. Bu surlar içerisinde 1200 konut bulunmakta ve 4.000 kişi yaşamaktadır.⁸⁷

2.3.1.5 Ebulhasip Kasabası

Burada halk 7-8 mahalleye bölünmüş olup, her mahalle bağlar arasında ve nehirler içerisinde. Halkın %20'si Sünni, geri kalan halk ise Hristiyan, Yahudi ve Sabii'nin⁸⁸ dışında hiçbir mezhep bulunmaz. Halkın toplam nüfusu ise 3.000 civarındadır.⁸⁹

⁸⁶ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra., s. 89.

⁸⁷ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra., s. 89.

⁸⁸ Âdem, Nuh ve Vaftizci Yahya'yı peygamber kabul eden, ancak İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed'i reddeden tektanrılı bir dindir. Eskiden mensupları çoğunlukla Irak ve Suriye'de bulunurdu. İslam'ın ortaya çıkışından sonra iyice azalmışlardır ve zamanla bu inanç yok olma noktasına gelmiştir. Günümüzde ise Dünya üzerinde 60.000 ile 70.000 kadar Sâbiî olduğu tahmin edilmektedir. Ancak Orta Doğu'daki mensupları Dünya'nın geri kalanına oranla az sayıdadır. Dürzilik mezhebinin bu dinden ve Yezidilik'ten yoğun ölçüde etkilendiği düşünülmektedir

2.3.1.6 Kurna Kasabası :

Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştiği noktada yer alan Kurna Kasabası tarihi eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla büyük bir medeniyet geçmişine sahiptir. Kasabada yaklaşık 160 ev bulunmaktadır. Kasabanın halkı genel olarak Müslüman olup Caferi⁹⁰ mezhebine mensupturlar. Konuştukları dil ise Arapçadır. Nüfusu ise toplamda 20.000 civarındır.⁹¹

2.3.1.7 Kuveyt Kasabası :

Kuveyt, körfez sahili üzerinde bulunan bir kasabadır. Kasabanın içinde 500 dükkan ile yaklaşık 2.000 ev bulunmaktadır. Halkın nüfusu gerçekte 3.000-4.000 civarındadır. Yabancılar ve bedevi Arapların burada toplanması ile bazen nüfus 15.000'e kadar yükselir.⁹² Kuveyt'te iki binden fazla yelkenli gemi bulunduğu için burası büyük bir liman özelliğine sahiptir. Burada yılda yaklaşık iki bin gemi İran, Çin ve Hindistan'a sefer yapmaktadır.

2.4 Müntefik Sancağı

1292 yılında Fatih Paşa, 1299 yılında Sait Bey, 1300 yılında Mehmet Paşa, 1301 yılında Kadri Paşa, 1308-1309 yıllarında Ziya Bey, 1311 yılında Mehdi Paşa,

⁸⁹ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra., s. 90.

⁹⁰ Caferî Fıkıhî İmamiye-i İsnaaşeriye (Onikiciler/Onikicilik) islam mezhebinin temelini teşkil eden fıkıh ekolüdür. Fıkıhî islam mezhebinin Caferiyye Şiîliği olarak adlandırıldığı da olur. Şiîlerin çoğunluğunun mensup olduğu mezheptir. Günümüzde İran İslam Cumhuriyeti'nin resmi mezhebidir. İsmailîlik ve Zeydîlik ile birlikte Şîî meşrebinin fıkhi mezheplerinden biri sayılmaktadır.

⁹¹ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra., s. 90.

⁹² Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra., s. 91.

1314 yılında Mustafa Hulusi Efendi, 1318 yılında Hasan Hüsni Paşa ve 1320 yılında İhsan Paşa mutasarrıflık görevinde bulunmuşlardır.⁹³

2.4.1 Hey Kazası Kaymakamlığı :

1299 yılında Fettah Bey, 1300 yılında İsmail Hakkı Efendi, 1301 yılında Ali Galip Bey, 1308-1309 yıllarında Hurşit Efendi, 1311 yılında Ahmet Nuri Efendi, 1317 yılında Mehmet Cezzar Efendi, 1318 yılında Cemil Bey ve 1320 yılında Mehmet Asım Bey kaymakamlık görevinde bulunmuşlardır.⁹⁴

2.4.2 Satra Kazası Kaymakamlığı

1299 yılında Rüstem Bey, 1300-1301 yılında Fettah Bey, 1308 yılında Kadri Efendi, 1309-1311 yıllarında Cumat Efendi, 1317 yılında Cemil Bey, 1318 yılında İsa Ruhi Efendi, 1320 yılında Osman Vefik Bey kaymakamlık görevinde bulunmuşlardır.⁹⁵

2.4.3 Suküş Süyuh Kazası Kaymakamlığı

1292 yılında Mustafa Efendi, 1299-1300-1301 yılında Fettah Bey, 1308 yılında Emin Efendi, 1309 yıllarında Abdussamed Efendi (vekaleten), 1311 yılında Ömer Lütfi Efendi, 1318 yılında İsa Mehmet Cezzar Efendi, 1320 yılında İsa Ruhi Efendi, kaymakamlık görevinde bulunmuşlardır.⁹⁶

⁹³ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra., s. 92.

⁹⁴ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra., s. 92.

⁹⁵ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra., s. 92.

⁹⁶ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra., s. 92.

2.4.3.1 Nasıriye Kasabası

Kasabada 500 civarı evin yanı sıra yaklaşık 400 dükkan bulunmaktadır. yerli ve yabancı toplam nüfus 4.000 civarındadır. Nasıriye kasabasında ayrıca Subhiler yaşamaktadır.⁹⁷ Halkın tamamına yakını etnik olarak Arap kökenli olup Caferi mezhebine mensupturlar. Bunun yanı sıra az sayıda Yahudi ve Hristiyan da yaşamaktadır.

2.5 Amara Sancağı⁹⁸

1292 yılında Behçet Efendi, 1299 yılında Vehbi Efendi, 1300 yılında Yusuf Tali Paşa, 1301 yıllarında Salih Bey, 1308-1309 yılında Rüştü Paşa, 1311 yılında Rıfat Bey, 1314 yılında Hacı Mustafa Paşa, 1317 yılında Mustafa Asım Bey, 1318 yılında Refat Paşa, 1320 yılında Hamdi Paşa mutasarrıflık görevinde bulunmuşlardır.⁹⁹ Ulaşım büyük oranda nehirler aracılığıyla sağlanmaktadır. Bağdat ve Basra arasında irili ufaklı gemiler çalışmaktadır. Bu gemiler aracılığıyla her hafta posta ve insan ulaşımı yapılmaktadır.¹⁰⁰

Sancakta bulunan Arap Aşireti mensupları 40 firkaya bölünmüşlerdir. Bunlar 14 fırka ile Beni Lam Aşireti, 5 fırkası Ebul Muhammed Aşireti, 3 fırka Sevad Aşireti, 4 fırkası Elbuderac Aşireti, 5 fırkası Es-Saray Aşireti ve 5 fırkası da

⁹⁷ Sabi ve Sabiinler diye de adlandırılırlar. Gökyüzünde bulunan gezegen ve yıldızlara tapan bir mezheptir. Bu mezhebin mensupları daha çok Cizre, Şam ve Irak'ta yaşarlar. Şanlıurfa'nın Harran ilçesinde de uzun süre yaşamışlardır. Bunlar yerli halktan giyim ve kuşam bakımından tamamen farklı olup kuyumculuk yapmaktadırlar. Osmanlı Vilayet Sınamelerinde Basra., s. 93- 94.

⁹⁸ Sancak geniş arazisi, bol suyu ve temiz havasıyla Irak'ın en güzel yerlerinden biridir.

⁹⁹ Osmanlı Vilayet Sınamelerinde Basra., s. 97.

¹⁰⁰ Osmanlı Vilayet Sınamelerinde Bağdat., s. 154-156

Sudan Aşiretine mensuptur.¹⁰¹ Bu aşiret mensupları genelde şeyhlerinin ve aşiret reislerinin isteği doğrultusunda hareket etmektedirler. Bu aşiret reisleri ise eğitimsiz olup okuma yazma dahi bilmemektedirler. Bu aşiretlerin diğer bir özelliği de diğer bölgelerde suç işleyen aşiretlerin Müntefik veya Amara aşiretlerine iltica etmeleridir. Bu iltica eden aşiretler her türlü cezadan kurtulurlardı. Daha sonra Basra-Bağdat arasında ticaret yapan gemilerden zorla ‘‘Have’’ adı verilen aşiret vergisi alırlar ve her türlü illegal iş yaparlardı.¹⁰²

2.5.1 Duveric Kazası Kaymakamlığı

1300-1301 yıllarında Mustafa Efendi, 1308-1309 yıllarında Hacı Ahmet Efendi, 1311 yılında Necip Efendi (vekaleten), 1317 yılında Ali Efendi, 1318-1320 yılında Ali Efendi (vekaleten) kaymakamlık görevinde bulunmuşlardır.¹⁰³

2.5.2 Satra Kazası Kaymakamlığı

1300-1301 yıllarında Hacı Abdülkadir Efendi, 1308-1309 yıllarında Hüseyin Cemil Efendi (vekaleten), 1311 yılında Salih Saip Efendi, 1317 yılında Hacı Mehmet Emin, 1318 yılında Hasan Bey (vekaleten), 1320 yılında Mahmut Ayni Efendi kaymakamlık görevinde bulunmuşlardır.¹⁰⁴

¹⁰¹ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra., s. 97.

¹⁰² Detaylı bilgi için bkz. Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra.

¹⁰³ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra., s. 97.

¹⁰⁴ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra., s. 97.

2.5.3 Zübeyir Kazası Kaymakamlığı

1300-1301 yıllarında Ömer Lütü Efendi, 1308 yılında Hüsnü Efendi (vekaleten), 1309 yılında Arif Efendi (vekaleten), 1311 yılında Emin Efendi (vekaleten), 1317 yılında Behçet Efendi, 1318 yılında Emin Efendi (vekaleten), 1320 yılında Yahya Efendi (vekaleten) kaymakamlık görevinde bulunmuşlardır.¹⁰⁵

2.6 Necid Sancağı

1299-1300-1301 yıllarında Sait Paşa, 1308 Ferik Akif Paşa,¹⁰⁶ 1309-1311 yıllarında Sait Paşa mutasarrıflık yapmıştır. Katar ve Katif olmak üzere iki Sancaktan oluşmaktadır.¹⁰⁷

2.7 Basra Vergi Ve Gümrük İdareleri

Basra'da toplanan vergiler öncelikle merkezi hazineye aktarılıyordu. Daha sonra buradan şehrin ihtiyaçları karşılanıyordu. Osmanlı Hükümeti zaman zaman vergilerin yerel idarecilerce tasarruf edilmesi taleplerine kesinlikle sıcak bakmamaktaydı.¹⁰⁸ Basra için ticaretin artması şüphesiz doğal olarak gümrük gelirlerinin de artışa neden oluyordu. Gümrükler, hem Basra ve hem de devlet için önemli bir gelir kaynağı haline gelmişti. Basra'da 17. asırda gümrük vergisi, herkes

¹⁰⁵ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra., s. 97.

¹⁰⁶ Kendisi asker kökenli olup rütbesi Korgeneralliktir.

¹⁰⁷ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra., s. 100.

¹⁰⁸ BOA. A. MKT. MHM. 239/30.

için %5 idi. Fakat beylerbeyi için de ayrıca % 4 oranında bir vergi tahsil edilmekteydi. Beylerbeyinin bilhassa deve ve hurma satışlarından aldığı bu para kendisine büyük kazanç temin etmekteydi. Daha sonra gümrük vergisi, Avrupalılar için % 3 ve diğer milletler için % 7 olmuştur. 18. Yüzyılda İstanbul, İzmir, Halep, Şam ve Mısır gibi şehir ve bölgelerden Basra'ya çok sayıda tüccar gelmekte ve Avrupalı tüccarlarla alışveriş yapmaktaydı. Bu tüccarların bir kısmı da mallarını, Dicle ve Fırat yoluyla daha başka bölgelere naklettirmektedirler. Bunlardan önemli oranda vergi kazancı oluyordu.¹⁰⁹

2.7.1 Vilayet İdare Meclisi Ve Basra Vergi Dairesi

Vilayet İdare Meclisi Başkanı 1308 yılında Vilayet Naibi iken 1314 yılından itibaren Vilayet İdare Meclisi Başkanlığı vali tarafından yürütülmeye başlanmıştır.¹¹⁰ Basra Vilayeti bir liman şehri olmasından dolayı vergi gelirleri oldukça yüksektir. Bu yüzden Vergi Dairesinin¹¹¹ kadroları diğer daireler ile karşılaştırıldığında bir hayli fazladır. Vergi Dairesinin kadrosu aşağıdaki gibidir. Basra Vilayetinin bir nahiyesi olan Fav tam olarak körfezin uç noktasında yer aldığı için gelen büyük gemiler o

¹⁰⁹ Zevra, No: 18, 6 Receb 1286, s. 36. Ayrıca detaylı bilgi için bkz. Majed Mohammed Binzouba, Vilayet Nizamnamelerinin Basra'da Tatbiki Meselesi (1864-1876), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul. 2009.

¹¹⁰ Meclisin üyeleri; 5 kişilik doğal üyelerin (Naip, Defterdar, Nakip, Katip ve Müftü) yanı sıra 6 kişilik seçilmiş üye (şehrin ileri gelenleri ve aşiret reisleri) ile birlikte 12 kişilik kadrodan oluşmaktadır. Seçilmiş üyelerin 4'ü Müslüman 2'si ise Gayri Müslümdür. Basra Vilayet Salnameleri. 1308, 1309, 1311, 1314.

¹¹¹ Rüşumat Dairesi

bölgede karşılanır ve gerekli gümrük işleri orada yapılır. O yüzden Fav Vergi Dairesi Müdürlüğü kurulmuştu.¹¹² Fav Vergi Dairesinde görevli kişiler;

1. Rüsumat Müdürü
2. Baş Katip
3. İki katip yardımcısı
4. Bir Tahrirat Kâtibi
5. Bir Muayene Memuru (Birinci)
6. Bir Muayene Memuru (İkinci)
7. Bir Ambar memuru
8. İki Tezkere Kâtibi
9. Bir Manifesto Kâtibi
10. İki Kantarcı
11. Bir Sandık Emni (Veznedar)
12. Üç Mubassır¹¹³
13. Bir İstimator¹¹⁴
14. Bir Transit Kâtibi

¹¹² Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra., s. 77.

¹¹³ Gözetleyici, Durumları kontrol eden memur.

¹¹⁴ Gümrüklere gelen ticari mallara değer biçen kişi.

15. Bir Kolcu Başı

16. Bir Hamal

17. Dört Kayıkçı

18. On Yedi Koçlu

19. Dört Kolcu

20. Bir Kapı Memuru

21. Üç Arabacı

2.8 Basra'nın Sosyo-Ekonomik Durumu

2.8.1 On Dokuzuncu Yüzyılın İkinci yarısında Basra'da Nüfus Hareketleri

Basra'nın ilk sakinleri hâkim Arap zümresiydi. Birçok kabileye mensup gruplar olmakla beraber en nüfuzlu kabile Temîm ve Bekir b. Vâil'in çeşitli kollarıydı. Hicaz'dan gelen Kureyş, Kinâne ve Kays Aylan bunlara göre daha azdı.

XIX. Yüzyılın ortalarına doğru Basra'daki nüfus hızla azalmıştı. Bu dönemde kentte 600'ü kârgir, kalanı kamıştan yapılmış kulübe olan sârife olmak üzere toplam 2.000 ev kaydedilmişti.¹¹⁵

Şehir, artık etraftan gelip buraya yerleşen aşiretler ve oluşmaktaydı. Eski dönemlerdeki tüccar ve ulema sınıfı oldukça azalmıştı. Müslümanların önemli kısmı

¹¹⁵ Mehmed Hurşid (Paşa), Seyahatnâme-i Hudûd, çev: Alaattin Eser, Simurg Yay. İstanbul. 1997. s.

3-4.

Şiiler oluşturmaktaydı. Basralıların kalan kısmı Şafi, Maliki ve Hanbelî mezhebine mensuptular. Eyalette ağırlıklı olarak Arapça konuşulur, bunun ardından Türkçe ve Farsça gelirdi.¹¹⁶

Doğu Arabistan ve Uman'dan gelip buraya yerleşen Abdülkays ve Ezd sonraki yıllarda aktif rol oynamışlardır. Ayrıca İran, Hindistan ve Malezya'dan gelenlerle Zenciler de Basra'ya yerleşmeye başladılar. İranlı süvariler, Temîmliler'in müttefiki olarak burayı iskân için seçenlerdendi. Fakat İranlıların büyük çoğunluğunu esir alınan ve Müslüman olan mevaliler oluşturuyordu. Bunlar Arap kabilelerinin hizmetine giriyor veya onların müttefiki oluyordu.¹¹⁷

Tarih boyunca önemli bir ticari kavşak olma özelliğini koruyan Basra Şehri, Basra Körfezi ve Şattü'l-Arap yoluyla Akdeniz limanlarına ulaşan güzergâhta olması nedeniyle yoğun bir nüfus hareketliliğine sahip olmuştu. şehrinin nüfus yapısı, gerek dışarıdan uğradığı saldırılar, gerek içteki karışıklıklar ve gerekse salgın hastalıklar nedeniyle önemli değişimlere uğramıştı. Bir de sınır ve uzak bölgelerdeki aşiretlerin iskânı ve teskini sorunları bulunuyordu ki, bu mesele yöneticileri uzun süre uğraştıran önemli bir husus olarak varlığını sürdürdü.

Salnameleri incelediğimizde; Kentin nüfusunun sürekli şekilde, gerek civardaki aşiret saldırıları, gerekse de etrafının kanallar ve bataklıklarla çevrili olmasından kaynaklanan sıtma ve veba salgınları yüzünden azaldığını görüyoruz. Örneğin H. 1236'da Basra'da kolera hastalığı baş göstermiş ve tam on iki gün

¹¹⁶ Mehmed Hurşid (Paşa), a.g.e.. s. 10.

¹¹⁷ Detaylı bilgi için bkz. Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, Mehmed Hurşid (Paşa), Seyahatnâme-i Hudûd,

boyunca şiddetli bir şekilde devam etmiştir. Daha sonra hafiflemeye başlamış ise de, ölen insan sayısı o kadar fazla idi ki, pek çok ev kimsesiz kaldığından kapanmış, defnecek kimse olmadığından camilerde ve sokaklarda cesetler üst üste yığılmış ve halk çöllere doğru kaçmıştır.¹¹⁸

Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla beraber Basra'nın yeniden geliştiği gözlenir.¹¹⁹ Böylece Körfez ticareti ilerlemiştir. Mithat Paşa'nın Bağdat valiliği esnasında (1869-1872) devlet nüfuzu kuvvetlenmiş, bölgede yeniden bir istikrar sağlanabilmiştir. Bu da demografik yapıya yansımıştır.¹²⁰

2.8.2 Basra'da Aşiretler ve Yerleşim Sorunları

Aşiretlerin asayiş konularında çıkardıkları huzursuzluklar ve yerleşim sorunları Osmanlı Devletini uzun süre meşgul etti. Zaman zaman İran ile sınırdaki aşiretler hususunda sürtüşmeler yaşanıyordu. Basra Körfezinde dengeleri yakından takip eden ve bölgesel bir güç olan İngiltere ile de aşiretler nedeniyle gerginlik yaşanmıştı.

Osmanlı-İran sınırının iki ülke arasında soruna neden olan en temel hususu aşiretler oluşturmuyordu. Bağdat ve İran toprakları arasında uygunsuz hareketlerde bulunan aşiretlerin kontrolü zor olmuştur. Osmanlı hükümeti bu tür sorunların önüne geçmek için aşiretleri iskan yoluna gitmiştir. Ayrıca asayiş önlemleri almaya

¹¹⁸ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra., s. 17.

¹¹⁹ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra., s. 17

¹²⁰ Zevra, No: 10, 9 Cemaziyelevel 1286, s. 19

çalışmıştır.¹²¹ Bilhassa sınırdan giriş çıkış yapan aşiretlerin meydana getirdiği meseleler uzun süre iki ülke ilişkilerinde gündemini korumuştur. Osmanlı Devleti ve İran bu aşiretlerin kendilerine bağlılığını kazanmaya çalışmaktaydılar. Bu meseleye dair iki ülke arasında ilk mukavele olan Erzurum Anlaşması 1823'te imzalanmıştı. Ancak anlaşma sınırdan geçen aşiretler sorununu çözmede yeterli olamadı. Özellikle Basra ve Kaab aşiretleri arasındaki sınır problemi giderilememiştir. Aynı şekilde Şuster ve Basra arasındaki sınır belirsizliği sürüyordu. Bu anlaşma, 1837 yılında Osmanlı'nın Muhammara'yı ele geçirmesi ve daha sonra Süleymaniye'nin İran tarafından işgali sonucunda bozulmuş ve yürürlüğünü kaybetmiştir. Osmanlı-İran sınırındaki aşiretler meselelerin çözümü için görüşmeler 1843 yılında tekrar başladı. İki ülke heyetlerinden oluşan bir komisyon oluşturularak çalışmalara hız verildi. Bu seferki görüşmelere bölge ile ilgileri bulunan İngiltere ve Rusya da ara bulucu olarak iştirak etmişlerdi. Karma komisyon çalışmalarına Erzurum'da başlamıştır (1843-1844). Ancak bir süre sonra İran tarafı Osmanlı delegesinin sert tutumu bahane ederek görüşmelerin Avrupa'da devam etmesini istemiştir. Konuya dair yapılan müzakereler sonucunda ikinci Erzurum Anlaşması 31 Mayıs 1847'de imzalanmıştır. Osmanlı Hükümeti anlaşmayı 21 Mart 1848 yılında onaylamıştı. Anlaşmaya göre, Osmanlı İran sınırı karma bir komisyon tarafından denetlenecekti. Bu amaçla 1848 yılında Tahdid-i Hudud Komisyonu kuruldu. Osmanlı Devletini temsilen Mehmet Emin Derviş Paşa, İran'ı temsilen Mirza Cafer Han'ın yer aldığı komisyonun görevi o sırada Erzurum'a bağlı bir sancak statüsünde olan Bayezid'den Basra'ya kadar olan Osmanlı İran sınırı incelemek idi.¹²²

¹²¹ Tâhdîd-i Hudûd-ı İraniyeye Memur Derviş Paşa Lâyihası, Matbaa-i Amire, İstanbul. 1286. s. 8.-10.

¹²² BOA. HR. MKT. 38/27.

Ancak İran, Bağdat ile Basra arasında yaşayan ve Şii mezhebine mensup halka yönelik propaganda faaliyetlerinde sürdürdü. Mithat Paşa Bağdat Valisi olunca bu mesele üzerine de eğildi. Paşaya göre Şiiliğin yayılmasındaki en önemli sebep Irak'taki aşiretlerin cehalet içerisinde bulunmalarıydı. Cahilliğin önlenmesi için bölgeye din adamları yollandı.¹²³

1866 yılında aşiretleri yerleşik düzene geçirme politikasına geçilmiştir. Bab-ı Ali'nin Bağdat Vilayetindeki miri topraklarının bu bölgedeki aşiretlere satışına karar verilmiş ve konuyla ilgili olarak padişahın onayı anlamına gelen iradesi çıkmıştır.¹²⁴

Abdulhamid'in Araplara yönelik politikası ise Tai ve Beni Şahr gibi belli başlı Arap şeyhlerine paşa ünvanı verilerek devlete olan bağlılıklarının daha da artırılmaya çalışılması ve Şammar gibi aşiretlerin saldırılarının önü kesilerek ülke topraklarının, kasaba ve köylerin güvenliğinin sağlanması şeklinde olmuştur.¹²⁵

İkinci Abdulhamid Araplar arasında baş gösteren milliyetçi hareketlerin farkındaydı ve her türlü önlemi alıyordu.¹²⁶

Göçebe unsurların toprağa bağlanması yoluyla devlet bir çok açıdan avantaj sağlayacaktı. Azalan gelirlere rağmen artan giderlerin yarattığı açığı kapatmak bu

¹²³ Adem Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul. 2005. s. 110.

¹²⁴ Zekeriya Kurşun, a.g.e.. s. 5.

¹²⁵ Selda Sert, Bir Toprak Rejimi Olarak Emlâk-ı Hümâyûn: Basra Örneği (1876-1909), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi ABD. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s. 11.

¹²⁶ Mim Kemal Öke, Arapların Osmanlı İmparatorluğundan Ayrılması, İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri, İstanbul. 2000. s. 100.

avantajların başında geliyordu. Ancak halkın önemli bir kesiminin konar göçer durumda olmaları nedeniyle nüfus sayımı yapılamadığından bunlardan vergi toplamak da mümkün olmuyordu. Öncelikle aşiretlerden alınamaması nedeniyle kayıp vergi olarak nitelendirilebilecek vergi devlet bütçesine olmasa da Hazine-i Hassa kasasına girecekti. Bundan başka gerekli iş gücü, geçimlerini yağma üzerine kuran göçebelerin yarattıkları asayiş bozukluklarının önüne geçilmiş olacaktı.¹²⁷

2.9 Basra'nın Demografik Yapısı

Kentin sürekli civardaki aşiretlerin saldırılarına maruz kalması ve etrafının kanallarla ve bataklıklarla çevrili olmasından dolayı sık sık görülen veba ve sıtma salgınları yüzünden XIX. Yüzyılın başlarında nüfus hızla azalmıştır. Bu dönem Basra'da toplamda 2.000 ev bulunmakta ve 10.000 kişi yaşamaktaydı. XIX. Yüzyılın ikinci yarısında ise Basra Kazasının merkezi olan Basra Kasabasında nüfus 50.000 civarında idi.¹²⁸

Bu durum Basra Vilayet Salnamelerinde şu şekilde anlatılmaktadır; Basra Kasabasının iki yakası vardır. Birincisi Basra başşehridir. Buradaki halkın yaklaşık %30'u Sünni, %50'si Şii mezhebinden olup geriye kalan halk Hristiyan, Musevi ve diğer mezheplerdendir. 800-900 arası hane bulunmakla beraber yerli ve yabancı nüfus toplamda yaklaşık 35.000 civarındadır. Şehrin ikinci yakası ise, Şattü'l-Arap üzerinde Makam Ali adıyla bilinen yerdir. İçerisinde bir bahriye ve nizamiye kışlası,

¹²⁷ İlber Ortaylı, "XIX. Yüzyılda Bir Mezopotamya Limanı: Basra" Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I. Ankara. 2000. s. 217-219.

¹²⁸ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra., s. 17.

bir tersane , bir demir fabrikası, bir liman dairesi, karantina dairesi, gümrük ve Umman Osmanlı İdareleri, hükümet eski dairesi, ticaret ve bahriye idareleri ile yaklaşık 400 dükkan ve 800-900 arası ev bulunmaktadır. Buradaki yerli ve yabancı nüfusun toplamı ise yaklaşık 15.0000 civarındadır.¹²⁹

***Basra'nın Toplam Nüfusu*¹³⁰**

YERLEŞİM ADLARI	KAYITLI NÜFUS	KAYDA GİRMEYEN NÜFUS
1. Basra Sancağı	8.758	34.000
2. Amara Sancağı	2.398	65.000
3. Muntefik Sancağı	-	152.200
4. Necid Sancağı	-	82.900
Genel Yekûn	11.156	334.100

¹²⁹ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra., s. 17.

¹³⁰ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat, s. 110.

¹³¹ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, s. 19.

Basra Vilayeti Nüfus Cetveli¹³²

Milliyet	Erkek	Kadın	Genel Toplam
1. Kayda Geçirilmiş Müslüman Nüfus	9.850	12	9.862
2. Ermeniler	36	-	36
3. Katolik	112	-	112
4. Yahudi	445	-	445
5. Ecnebler	559	-	559
6. Kıpti Müslümanlar	9	-	9
7. Yabancılar	290	-	290
8. Sıbbiler	171	-	171
9. Basra Sancağı İçinde Kayda Geçmeyen Aşiretler	68.860	99.839	168.699
10. Necid Sancağı İçinde Kayda Geçmeyen Aşiretler	138.185	147.440	285.625
11. Muntefik Sancağı İçinde Kayda Geçmeyen Aşiretler	121.210	125.160	246.370
12. Amara Sancağı İçinde Kayda Geçmeyen Aşiretler	109.813	113.210	223.023
Yekûn	449.540	485.661	935.201

¹³² Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat, s. 112.

Kasaba ve Köylerdeki Tahmini Nüfus¹³³

YERLEŞİM ADLARI	YAZILI NÜFUS (ERKEKLER)	YABANCILAR (YAKLAŞIK)
1. Basra Kasabası	3.256	7.500
2. Ebulhasip Köyü	555	2.500
3. Hoz Nehri ve Muğeyre Köyü	206	100
4. Yahudi Köyü	155	50
5. Hemdan Köyü	296	60
6. Muhciran Köyü	190	60
7. Yusufan Köyü	14	30
8. Seraci Köyü	714	200
9. Kuttu'z-zin Köyü	20	25
10. Belcan Köyü	9	12
11. Feyazi Köyü	22	20
12. Belcaniye Şelhesi Köyü	17	--
13. Fav Köyü	84	150
14. Devasir Köyü	--	250
15. Uveys ve Kuttu'l-Hest Köyü	20	10
16. Ziyadiye ve Bahriye Şelhesi	34	100
17. Kuttu'l-Helifa ve Kuttu'l-Abbas Köyü	21	10
18. Sufiye Köyü	7	--
19. Hor Vehde Köyü	15	--
20. Şarki ve Şimali Köyü	13	--
21. El-Fidağiye Köyü	28	75
22. Seyhan Köyü	6	20
23. Meamir Köyü	38	60
24. Dore Köyü	19	20
Yekûn	5.739	11.252

¹³³ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra., s. 108.

2.10 XIX. Yüzyılda Basra’da Ticari Hayat

Basra şehrinde Hindistan, İran, Arabistan, Anadolu ve el-Cezire cihetlerine sevk edilen emtianın mübadele yeri olmasından dolayı ticaretin de daima bir canlılık mevcut idi.¹³⁴

Osmanlı idaresinde Basra, ticarî bakımından oldukça hareketli bir şehir özelliğini devam ettirdi. Basra’dan başlayıp Bağdat ve Halep yönünde ilerleyen Baharat Yolu’nu kontrol altında tutmak, Osmanlı ekonomisi için oldukça önemliydi. Bu nedenle Hint Okyanusuna açılan yol üzerinde Basra kıyıları, Osmanlı-Portekiz çekişmesine sahne olmuştu. Tüm bu özelliklerinden dolayı kent, nüfus çeken önemli bir yerleşim yeri oldu.¹³⁵

Basra halkı ticarete daha ziyade bağle, bot ve şüvey’î denilen gemi cinslerini tercih ediyorlardı. Basralı tüccar, bot ve şüvey’î ile Şattülarab üzerinde ve Dicle ile Fırat nehirleriyle Bağdat, Suküşşüyuh ve Hille’ye, Karun Nehriyle İran tarafında Şuşter ve Dizful’a kadar gidip gelmekteydi. Ayrıca bunlarla yolcu ve eşya da taşınıyordu. Belem türü gemiler ise Basra’dan Suküşşüyuh, Muhammere ve Ceziretülhızır, Şuşter, Dizful taraflarına yolcu taşımada kullanılıyordu. Bot cinsi gemilerle Şattülarab ve Basra körgezleri ile Kızıldeniz sahillerinde Kurna, Kuveyt, Bahreyn, Lahsa ve Bombay’a kadar seyahat mümkün olabiliyordu.¹³⁶

¹³⁴ Zevra, No: 10, 9 Cemaziyelevel 1286, s. 19.

¹³⁵ BOA, A. MKT. MHM, 383/26.

¹³⁶ Mehmed Hurşid (Paşa), Seyahatnâme-i Hudûd, (çev: Alaattin Eser), Simurg Yay., İstanbul 1997, s. 7-8.

XIX. Yüzyılın sonlarına doğru İran, Hindistan ve Çin ile Kuveyt limanı arasında gidip gelen 2.000'den fazla yelkenli geminin varlığı kayıtlara yansımıştı. Mesela, Müntefik sancağının merkez kazası olan Nasırıyye ve aynı sancağa bağlı Sûküşşüyûh, Hey kazaları ile Necid sancağına bağlı Katar kazası da yabancı tacirlere ev sahipliği yapmakta idi. bu yerlerin ticareti zamanla artış göstermişti.¹³⁷ Basra kenti, Basra Körfezi, İran ve Irak yollarını kontrol altında tutan stratejik bir konuma sahiptir. Şehir Basra Körfezinin kuzeyinde yer aldığı için ticari açıdan da büyük bir öneme sahiptir.¹³⁸

Basra, zamanla Hint ticaretinde de önem kazanan bir liman haline dönüşmüştü. Bu nedenle Avrupa, Osmanlı Devleti, İran ve Hindistan arasındaki ticaretin geçiş noktasındaki canlılığa ev sahipliği yapıyordu. Basra Limanı, aynı zamanda Bağdat'ın da önemli bir iskelesi durumundaydı.¹³⁹

Basra bölgesinde ayrıca köle ticareti de yapılmaktaydı. Basra'nın Bağdat'a bağlı olduğu dönemde gelir getiren bir kaynak olmasına rağmen Basra'nın vilayet olduğu dönemlerde zenci ticareti yasaklanmıştı. Ancak elimize geçen belgelerden illegal yollardan da olsa bu ticaretin yapıldığını anlıyoruz. Aşağıda bunu doğrulayan

¹³⁷ Davut Hut, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra Gümrüğü", Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, S. 3. İstanbul 2000. s. 122-139.

¹³⁸ Abdulhalik Bakır, "Basra" DİA, V. İstanbul. 1992. s. 108-11. Ayrıca Basra hakkında detaylı bilgi için bkz. Besim Darkot-Tayyip Gökbilgin, "Basra", İslam Ansiklopedisi, MEB yayınları, II. İstanbul. 1979. s. 320-329.

¹³⁹ Zerva, No: 10. 9 Cemaziyelevel 1286. s. 19.

belge fi 22 C 73 tarihli dir. Belge sadece Basra'yı de ğ il k ö le ticaretinin nerelere ve hangi yollarla ula ş tı ğ ını da bize haber vermektedir. Belge ř u ř ekildedir:

‘‘Mısır, Trablus ve Ba ğ dat taraflarından Akdeniz kıyılarına gelen zenci k ö lelerin hepsinin k ö leli ğ in kaldırılmasından dolayı, kıyıda n iç eriy e salıverilmemesi, k ö le tacirlerinin k ö leleri azat etmesi ve azat olan k ö lelerin belirlenen b ö lgelere iaş eleri temin edilerek yerleş tirilmesi (altı haftada) müddetin bitiminde geliş en hadiselerin merkeze yazılı bildirilmesinin ve burada bulunan memurlara bildirilmesine ... Basra K ö rfezi için belirlenen tarihten itibaren üç ay zaman tayin edilmiştir. Basra K ö rfezi'ne gelen esir tacirlerine durum bildirilerek esirlerin salınmasına ve bunların Bahreyn'e gönderilmesine, gitmeyenlerin iaş elerinin karşı lanmasına, bu iş leri yapanların tutuklanmasına ve gerekli açıklamanın merkeze bildirilmesine, altı hafta zaman dilimi bitiminde hala bu iş le uğ raş anların İstanbul'a gönderilmesine...’’¹⁴⁰

XIX. Yüzyılda ř ehrin ticarî açıdan öneminin bir di ğ er kanıtı, Basra'da bulunan konsolosluklardı. Baş ta İngiltere ve Fransa olmak üzere Hollanda, Rusya, Amerika ve İran konsolosluklarının Basra'da bulunması, bu devletler ile olan ticaretin baş lı ca göstergesiydi.¹⁴¹

¹⁴⁰ BOA, HRC. SYS 96/21 : 1907. 6.9.

¹⁴¹ BOA. İ. HR. 262/15710.

Basra Vilayetinin Bir Yıllık Geliri (1307)¹⁴²

Gelir Nevi	Basra Vilayeti	
	Kuruş	Para
Aşiretler Vergisi	438.881	22
Bedel-i Askerî	11.788	25
Koyun Vergisi	1.792.152	--
Sığır Vergisi	187.350	--
Deve Vergisi	194.704	--
Öşr Hâsılatı	10.399.333	10
Öşr Emaneti	3.283.748	--
Orman Hakkı, Kereste ve Pul	1.400	--
Emlak ve Tapu	23.722	24
Mahkeme Harçları	54.200	--
Muhtelif Vergiler	1.338.955	--
Çeşitli Tahsilâtlar	118.138	10
Yekûn	17.844.373	--

¹⁴³ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra., s. 116.

2.10.1 Numune Tarla Projesi :

Sulama kanalları Basra'da hayatın vazgeçilmez bir parçasıydı. Yerel idareciler selleri önlemek için duvarlar (Cezayir setleri) yapmışlardır.¹⁴⁴ Ancak çoğu kez bu duvarlar doğal etkenlerle özellikle güçlü sel suları tarafından yıkılmaktaydı.¹⁴⁵

Emlak-ı Seniyye'de üretimi çeşitlendirmek, üretimi teşvik etmek ve bu sayede tarımdan elde edilen gelirleri artırmak amacıyla numune tarlalar oluşturulmuştur. Bu tarlalar sayesinde ziraatın nasıl yapılacağı Arazi-i Seniyyedeki çiftçilere öğretililebilecekti. Ayrıca çiftçilikle uğraşanların göçebe olmalarından kaynaklı olarak tarıma dair bilgilerinin yetersiz olması böyle bir projenin hayata geçirilmesinde önemli bir rol oynamıştır.¹⁴⁶ Bu coğrafyada tarımsal faaliyeti yürütmekte bir takım zorluklarla karşılaşılırmaktaydı. Bu zorlukların en başında tabi ki susuzluk gelmekteydi. Dicle, Fırat, Şattü'l-Arap bu manada bu coğrafyanın kurtarıcısı durumunda olmakla beraber bazı zamanlarda su seviyesindeki azalma sıkıntıları daha da artırabilmekteydi.¹⁴⁷

Osmanlı Devleti XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Arazi Kanunnamesinin ilan edilmesi, Süveyş Kanalının açılması, demiryolu ağının kurulması gibi bir takım icraatlarla ekonomideki sıkıntıları aşma yoluna gitmiştir. Nitekim Süveyş Kanalı açıldıktan sonra Irak'ta işletilen toprakların miktarı 1860-

¹⁴⁴ BOA, A. MKT. MHM, 468/67.

¹⁴⁵ BOA, A. MKT. MVL, 99/43.

¹⁴⁶ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi VIII. Ankara. 1995. s. 442.

¹⁴⁷ BOA. HH. THR. 512/23.

1913 arasında dokuz kat, öşürden elde edilen gelir ise iki kat artmıştır.¹⁴⁸ Süveyş kanalının açılmasının yanı sıra göçebe aşiretlerin boş arazilere yerleştirilmesi iş gücünü çoğaltmış ve işletilen toprak miktarını artırmıştır. Nakliyat kolaylaşmış, Süveyş Kanalı sayesinde Avrupa ile doğrudan ticaret yapmak mümkün olmuştur.¹⁴⁹

XIX. yüzyılda Basra geleneksel tarımdan Batı sanayi dünyasının taleplerini karşılayabilecek bir tarımsal yapıya geçişin biçimlendirdiği bir liman şehri olmuştur.¹⁵⁰

XIX. yüzyılda sosyal refah uygulamaları siyasi iktidarın meşruiyeti açısından bir gereklilik arz etmiştir.¹⁵¹

21 Temmuz 1321 (3 Ağustos 1905) Hazine-i Hassa ve Emlak-ı Hümayun idarelerinin ıslahatına dair verilen bir Rapora göre; Musulve Bağdat'ta bulunan petrol yataklarının ve zift madenlerinin hazineye en faydalı olacak şekilde işletilmesi. Bunun yanı sıra Dicle Nehrinde Bağdat ve Basra arasında işletilmekte olan vapurların muamelelerinin düzenlenmesi ve ihtiyaç duyulan mahallelerde vapur sayısının artırılması. Ayrıca Musul ve Bağdat arasında da vapur işletilmesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁵²

¹⁴⁸ Donald Quataert, Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908), çev. Sabri Tekay, Ankara. 1987. s. 20.

¹⁴⁹ Donald Quataert, a.g.e.s. 968-969.

¹⁵⁰ İlber Ortaylı, "XIX. Yüzyılda Bir Mezopotamya Limanı: Basra" Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I. Ankara. 2000. s. 173..

¹⁵¹ Nadir Özbek, Osmanlı İmparatorluğunda Sosyal Devlet; Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914, İstanbul. 2004. s. 16.

¹⁵² BOA. Y. PRK. HH, 36/66, Lef:6/2b-3

2.10.2 Demiryolu Projeleri

İngilizler, Akdeniz'i Basra körfezi'ne bağlayacak bir Fırat demiryolu projesi için Padişahı ikna etmişlerdi. Bu büyük proje bazı hazırlık aşamalarını gerektiriyordu. Bu konuda güvenlik başta geliyordu. Bu yüzden güzergâh üzerindeki aşiretlerle mücadele edildi ve Mithat Paşa da bu konuda gereken gayreti gösteriyordu.

1864 yılında Üsküdar'dan Halep'e oradan da Bağdat ve Basra'ya kadar uzatılmak üzere Mösyö Layard tarafından inşası teklif edilen demiryolunun General Çesniy'in teklifi olan Halep'e kadar yapacak demiryoluna tercih edildiğine dair Londra Sefareti'nden bir yazı gelmişti.¹⁵³

Üsküdar'dan Bağdat'a demiryolunun ihalesi yapılmış ve İngiliz sermayesi destekli ve bu ülke patentli bir şirket kurulmuştu. Adı Anadolu Demiryolu Kumpanyası olan şirketin imtiyaz sahibi Mösyö Stewart idi.¹⁵⁴ Buna göre Üsküdar'dan Konya ve Halep yolu ve Fırat Vadisi ile Bağdat'a ve oradan da Basra Körfezi'ne kadar uzanacak bir demiryolu inşası için Londra ve Viyana'daki bazı bankerler tarafından vekil olarak İstanbul'a gönderilen İngiliz Stewart tarafından yapılan teklif uygun bulunup bunun için gerekli hazırlıklar ile anlaşmaların yapılması için ilgililere emir verilmiştir.¹⁵⁵ Kasım 1867'de, inşa olunacak demir yolunun

¹⁵³ BOA. HR. TO. 55/79.

¹⁵⁴ BOA. HR. TO. 469/46.

¹⁵⁵ BOA. İ. MMS. 35/1444.

müteahhiti Mösyö Stewart'ın müvekkilleri olan Mösyö Winsper ve Garayık'den aldığı vekaletname Viyana Sefareti'nden gönderilmişti.¹⁵⁶

Demiryolunun İskenderun'dan Halep'e ve Halep'ten Bağdat ve Basra Körfezi sahiline kadar olan kısmına dair oluşturulan karma komisyonda şartlar belirlenmiştir. Buna göre;

1. Bu husus için gerekli olan para Osmanlı Devleti adına olarak yapılacak bir borçlanma ile sağlanıp yıllık yüzde dört hesabıyla faizi ve ana parası İngiltere tarafından temin edilecekti.
2. Bu suretle bulunacak para komisyonun adına olarak İngiltere bankasına konulacak ve komisyon aracılığıyla yalnız demiryolun inşası için harcanacaktı.
3. Demiryolu için gereken tüm arazi tedariki işi Osmanlı Devleti'ne ait olacaktı.
4. Alınacak borç paranın faizinin düzenli olarak ödenmesi için aşağıdaki şartlar kabul edilecekti. Birinci şart; demiryolu yapıp işletilmeye başladıktan sonra alınacak gelirin tümü veya bir miktarı alınan borcun faiziyle anaparasının ödenmesine tahsis edilerek İngiltere Bankası'na verilecekti. İkinci şart; İskenderun ve Basra limanlarının gümrük ve liman vergileriyle içerisinde demiryolu geçen diğer Osmanlı topraklarının bilinen gelirleri alınan borcun faiziyle anaparasının ödenmesi için adı geçen komisyona havale olunacaktı.

¹⁵⁶ BOA. HR. TO. 106/83.

5. Osmanlı Devleti kendi askerlerini taşımak için alınacak taşıma ücretini aşmayacak bir ücret ile taşıma yapacak ve Osmanlı Hükümeti, İngiltere Devleti'ne bu demiryolu vasıtasıyla kendi ülkesine asker sevk etme imtiyazını vermeye söz verecekti.
6. Alınan borcun anaparası ile faizinin ödemesi bitinceye kadar söz konusu devlet ile hissedar komitesinin demiryolu, arazi ve alet-edevatı üzerinde kendi menfaatine kullanım hakkı olamayacaktı.¹⁵⁷

2.11 Nehir Taşımacılığı ve Güzergâhlar

Osmanlı Devleti'nin Orta Doğu coğrafyasındaki en önemli şehirlerinden olan Bağdat ile Basra'da ticaret ayrı bir önem taşıyordu. Bu ticarete de nehir taşımacılığı ön plan çıkmaktaydı. XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Bağdat'ın ihtiyacı olan ve dışarıdan aldığı malların önemli kısmı Basra yoluyla karşılanmaktaydı.

Dicle ve Fırat, nehir ticaretinde çok önemli bir yere sahiptiler. Şattü'l-Arap Nehri de Basra şehrinin körfezle ve denizaşırı uzak bölgelerle olan ticaretini sağlamaktaydı. Bu nedenle Fırat Nehri ile Basra Körfezi, Bağdat'ın dış dünya ile en önemli bağlantı noktalarını oluşturmaktaydı.

Fırat ve Dicle nehirlerinde buharlı vapur işletilmesi ise XIX. Yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren İngilizlerin girişimi ile yaygınlaşmıştı. 1830'lu yılların başında İngiltere'de, Fırat nehri üzerinde Basra Körfezi yoluyla Hindistan'a ulaşma fikri

¹⁵⁷ BOA. HR. TO. 57/65.

kuvvet kazanmıştı. Bu maksatla bölgeye uzmanlar gönderip inceleme yapmışlardı. Gelen raporlar olumlu olunca 1836'da ilk buharlı vapur işletmesine başlanmıştı.¹⁵⁸

Yine Basra ile Süveyş arasında işletilen Ninova Vapuru Londra'dan satın alınmıştı. 110 beygir gücündeki bu vapur aynı zamanda İstanbul ve İngiltere'ye de seferler düzenlemişti. Londra'dan satın alınan bir diğer vapur olan Asur, 120 beygir gücündeydi. Bu vapur özellikle Basra Körfezi'ndeki Benderbuşur, Benderabbas, Bahreyn, Katif ve Kuveyt limanları arasında işletilmek için alınmıştı. Vapurun sular çoğaldığında Bağdat'a kadar çıkabileceği tahmin edilmişti. Basra'dan Katif'e seyahat büyük vapurlar için tehlikeli olduğundan ve Ahsa Vapuru yeterli gelmediğinden İngiltere'den Necid Vapuru satın alınmıştı. Bu vapur 150 beygir gücündeydi. Bu geminin bedeli Ahsa'nın gelirlerinden karşılanmıştı. Gemi ayrıca Basra'dan deniz yoluyla Katif'e mühimmat nakletmek için de kullanılacaktı.¹⁵⁹

Nehir ve denizlerde işleyen vapurların kömür ihtiyacı çoğunlukla İngiltere'den karşılanıyordu. Yılda 25-30 bin lirayı bulan kömür giderinin azaltılması için yerli kaynaklara başvurulmuştu.¹⁶⁰ İdare-i Nehriye, Uman-ı Osmani'de ve Basra Tersanesi'nde bulunan gemiler ile askerî fabrika ve tezgâhlara gerekli olan kömürün Avrupa'dan getirilme külfetinden kurtulmak için Zaho-Cizre arasında bulunan madenden kömür nakletmek üzere Bağdat'tan maden bölgesini bir demiryolu inşası çalışmalarına bir an önce başlanmıştır.¹⁶¹ Bu maksatla Bağdat Vilayeti sınırları

¹⁵⁸ Nejat Göyünç, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", **Belleten**, C. LXV/243. Ankara. 2002. s. 655-661.

¹⁵⁹ BOA, İ. DH. 644/44780.

¹⁶⁰ BOA, İ. MVL. 213/7022.

¹⁶¹ BOA. A. MKT. MHM. 469/49.

içerisinde bulunan Cizre ile Zaho arasında keşfedilen kömür madeninin İdare-i Nehriye adına işletilmesine izin verilmiştir.¹⁶²

Bayreyn'den sonra deniz ticaretinde bir diğer önemli güzergah da Kuveyt idi. Kuveyt, körfezin kuzeybatısında, Şattü'l-Arap'ın güneyinde Irak ile Arabistan toprakları arasındaki bölgede yer almaktaydı. Kuveyt, sahip olduğu coğrafi konumu dolayısıyla, XIX. Yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştu. Bu mücadele yüzyılın sonlarına doğru yoğunlaşmıştır.

Basra Körfezi, bir dönem Afrika'dan getirilen köle ticareti için önemli bir istasyondur. 13 Mayıs 1871 tarihinde İngiltere Sefareti tarafından bildirildiğine göre; Afrika'dan getirilen zenci köleler Basra Körfezi'nde satılmakta ve Basra Kaymakamlığı da konuyla ilgili elinde herhangi bir talimat olmadığı gerekçesiyle bunu engellememekteydi. Osmanlı Hükümeti'nden, esir ticaretinin önlenmesi için Basra Kaymakamlığı'na talimatname gönderilmesi talep edilmekteydi.¹⁶³

2.12 Basra Tersanesi

Basra'nın Osmanlı egemenliğine girişi burada yeni ve çok stratejik bir liman ile üs elde etmelerini sağlamıştı. XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Basra Tersanesi eski önemini yitirmiş olsa da yapılan ıslahatlarla ayakta tutulmaya çalışılıyordu. Nitekim, Basra Tersanesi'nin ıslahı için toplanan Meclis-i Bahriye'nin teklifi üzerine bu tersanenin tamir olunup ihtiyacı olan malzemelerin temin edilmesi uygun bulunmuştu. Tersanede bulunan çürük iki vapur yerine bütçenin elverdiği

¹⁶² BOA. İ. MMS. 44/1839.

¹⁶³ BOA. İ. MSM. 29/822.

ölçüde Bağdat Valisi'nin de görüşü alınarak, Londra yerine buradan daha yakın, daha sağlam ve ucuz yapılması mümkün olan Bombay'da yeni iki vapur yaptırılması kararlaştırılmıştır.¹⁶⁴

Bu vapurlara bu kadar önem verilmesinin sebebi ise bu vapurların hem ticarî hem de askerî amaçlı kullanılıp Basra'nın güvenliğine büyük katkı sağlayacaklardı. Ayrıca Dicle'deki posta ve ticaret trafiğine de faydalı olacaklardı. Hatta bunlarla Cidde ve Yemen'e asker ve zahire sevki bile mümkün olabilecekti.¹⁶⁵

Mithat Paşa 1870 yılında Basra Tersanesi'nin ıslahı için teşebbüse geçmişti. Nitekim merkeze gönderdiği bir yazısında Basra Körfezi'nin Hint Okyanusu'nun Osmanlı toprakları tarafında oldukça önemli bir yere sahip olduğunu, bu nedenle Kızıldeniz ve Hint Okyanusu sahilleri ile Basra Körfezi'nde işleyen Osmanlı gemileri için geçmişte Basra'da bir tersane inşa edildiğini, ancak zamanla bu tersanenin harap olduğunu, bu tersanenin yeniden canlandırılması için daha önce İzmir ve Bursa korvetlerinin Ümit Burnundan dolaştırılarak Basra'ya gönderildiğini belirtiyordu.¹⁶⁶

¹⁶⁴ BOA, A. MKT. MHM. 275/33.

¹⁶⁵ BOA. İ. DH. 512/34861.

¹⁶⁶ Adem Korkmaz, a.g.e. s. 135.

XIX. Yüzyılda Basra Körfezi¹⁶⁷

¹⁶⁷ Payvand.com, by Roya Monajem.

III. BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN BASRA KÖRFEZİ VE GÜNEY SİYASETİ

3.1 Vilayet Nizamnamelerinin Basra'da Uygulanması

1864 Vilâyet Nizamnamesi'nin hazırlanmasında, büyük devletlerin imparatorluk üzerindeki siyasî baskılarına göğüs germek ve dış müdahaleleri önlemek amacı da etkili olmuştu denilebilir. Nitekim, 1860 yılında Osmanlı idaresi altındaki Lübnan'da İngiltere'nin desteklediği Dürziler ile Fransa'nın ayaklanmaya teşvik ettiği Maruniler arasında çatışmalar başladığında, Avrupalılar derhal müdahale ederek bölgeye asker göndermişlerdi.¹⁶⁸

Tanzimat uygulamalarının Bağdat ve Basra'da başarıya ulaştığını söylemek mümkündür. Zira, bilhassa Necib Paşa'nın uygulamaları sonucunda bölgede eski zulümlerin ortadan kalktığı ve bundan dolayı da Bağdat ve çevresinin yaşanılabilir bir hale geldiğine dair bölge halkının teşekkürlerini içeren yazılar İstanbul'a ulaşmaktaydı.¹⁶⁹

1864 düzenlemelerinin ruhuna uygun olarak Basra yöneticilerinin idari suiistimallerinin yakından takip edildiği dikkati çekmektedir. Bu gibi memurların muhakemesi öncelikle Bağdat Vilayetinde yapılıyordu. Örneğin, Basra'nın Müntefik Kaymakamı, Bender Bey'in aşiretinden haksız yere para alıp hazinenin parasını zimmetine geçirdiği iddia edilmişti. Ayrıca Cidde ve Yemen'e gönderilen zahire

¹⁶⁸ İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul. 2001. s. 154.

¹⁶⁹ Mehmed Hurşid Paşa, Seyahatnâme-i Hudûd, (çev: Alaattin Eser), Simurg Yay. İstanbul. 1997. s. 70-91.

işinde suiistimal yapıp rüşvet aldığı Bağdat Vilâyet Meclisi tarafından yapılan soruşturma sonucunda ortaya çıkan Basra eski kaymakamı Münip Paşa'nın ise mirmiranlık rütbesinin yanı sıra taşıdığı Mecidî nişanı alınarak, Bağdat'ta 5 sene kalebentlikle cezalandırılması uygun bulunmuştu. Münip Paşa'nın zimmetine geçirdiği ve rüşvet aldığı paraların da misliyle kendisinden alınması teklifinin, paşanın ileri sürülen bütün iddiaları reddetmesinden dolayı Basra Mahkemesi'nce yapılacak yargılama sonucuna göre kararın uygulanması uygun bulunmuştu.¹⁷⁰ Yine benzer şekilde bazen Kaymakamların sağlık durumları da azle neden olmaktaydı. Örneğin,, hasta olan Basra Kaymakamı İsmail Paşa'nın azledilerek yerine eski Hankin Kaymakamı ve Basra Muhasebecisi Süleyman Bey'in tayini uygun görülmüştü.¹⁷¹

3.2 1867 Vilayet Nizamnâmesi'nin Basra'daki Yansımaları

1867 düzenlemesi ile önce aralarında Bursa (Hudavendigâr), Sivas, İzmir, Trabzon, Selanik, Prizren, İşkodra, Girit ve Adalar Denizi (Cezâyir-i Bahr-Sefid)'inde yer aldığı olmak üzere, 13 yeni vilayet sisteme dahil edildi. Kısa süre içinde içerisinde hemen hemen bütün imparatorluk, bu tarzda örgütlenilmiş böylece uygulama yaygınlaştırılmıştı. Sonuç olarak, I. Meşrutiyet'in ilanına (1876) kadarki süreçte Basra da dahil toplam 27 vilayet kurulmuştu.¹⁷²

1867 nizamnamesi ilan edilince Basra'nın bağlı bulunduğu Bağdat Vilayeti yeni sisteme göre teşkilatlanmıştı. Buna göre Bağdat vilayeti; Bağdat, Şehrizar,

¹⁷⁰ BOA. C. DH. 53/2620.

¹⁷¹ BOA. İ. MVL. 513/23166.

¹⁷² Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. 1293. s. 171-192;

Süleymaniye, Musul, Delim, Kerbela, Divaniye, Basra, Amare ve Müntefik olmak üzere 10 sancağa taksim edilmişti. Sorunlu bir bölge olan Müntefik'in idaresi aşiret ve malî sisteme uydurulmuştu. Nitekim yeni uygulamaya geçişte ilk olarak aşiret sisteminin etkili olduğu Müntefik'te sorun yaşanmıştı. Bir Emaret haline getirilmiş olan sancak, mukataanın iltizamıyla birlikte aşiret şeyhlerine veriliyordu. Bağdat'ta vilayet sistemi uygulamaya konulmuşken Müntefik'in eski halinde kalması uygun görülmemiş ve Müntefik Emirliği sancağa çevrilerek üç Kaymakamlığa bölünmüştü. Müntefik Sancağı Müntefik Aşireti Şeyhi Nasır Paşa, Mutasarrıflık Muavinliğine Hindiye Kaymakamı Abdürrahman Bey, Naipliğe Aluszâde Abdülbaki Efendi ve Muhasebeciliğe ise Hacı Said Efendi tayin edilmişti. Ayrıca Kaymakamlık için gereken diğer memurlar da belirlenmiş; ikişer bölük piyade ve süvari askeri Müntefik'e gönderilmişti. Bir süre sonra Müntefik Sancağında hükümet merkezi olabilecek uygun bir kasaba bulunmadığından, Fırat Nehri kenarına yeni bir kasaba inşasına karar verilerek çalışmalara başlanılmıştı. Nasır Paşa'nın yapımını üstlendiği bu kasabaya bittikten sonra Nasiriye adı verilmişti. Bu arada yeni vilayet sistemine ayak uyduramayan memurlar tasfiye edilmiştir.¹⁷³

Mithat Paşa tayininden birkaç ay sonra Bağdat, Kerkük, Musul, Basra, Kerbela ve Hille'nin yeni sistemin içine tamamen dahil edilmiş olması bir hazırlığa işaret etmekteydi. Daha sonra vilayet kanunuyla uyumlu olarak Bağdat Vilayeti 10 sancağa ayrılmıştır. Bunlar; Basra, Musul, Şehrizar, Süleymaniye, Düleyim, Kerbela, Ammare ve Müntefik idi. Bağdat'ın sancağı olan Basra'ya bağlı kazalar ise Kurna, Ebulhasib olarak belirlenmişti. Mithat Paşa'nın valiliğinin son aylarında kabilelerin etkin olduğu bölgelerde özellikle Müntefik ve Necid gibi yerlerde vilayet idaresine

¹⁷³ Adem Korkmaz, a.g.e. s. 25-26.

dahil edilmişlerdi. Bu önemli bir idarî başarıydı. Valiliğinin son zamanlarına doğru Mithat Paşa, Osmanlı egemenliğini Kuveyt ve Necid bölgesine yaygınlaştırdı. Ayrıca Paşa, Kuveyt'e Osmanlı bağlarını yeniden kurmakla kalmamış vilayet reformları Necid bölgesine özellikle Al-Ahsa'ya kadar teşmil etme başarısını göstermişti.¹⁷⁴

Osmanlı Hükümeti, yöneticilerin maaşlarını düzenlerken ve nitelikli memur çalıştırmaya özen gösteriyordu. Ayrıca memurların çalıştıkları fiziki şartları iyileştirmesine gayret edilmekteydi. Nitekim 29 Eylül 1868 tarihine gelindiğinde Basra Sancağı Hükümet Konağı ile Basra Körfezi'nde bulunan askerî kışla ve tersanenin tamiri, nehrin temizlenmesi için 96.624 kuruş harcanmıştı. Devlet, bir defaya mahsus olarak bu paranın hazineden ödenmesine izin vermişti. Fakat idareciler uyarılmış, bundan sonra tasarrufa azamî riayet edilmesi istenmişti.¹⁷⁵

3.3 Kuveyt

Kuzey ve kuzeybatıdan Irak, güney ve güneybatıdan Suudi Arabistan ve doğudan da Basra Körfezi ile çevrili olan Kuveyt yaklaşık 250 yıldır El Sabah ailesinin yönetimi altında bulunmaktadır. El-Sabah ailesinden önce Kuveyt topraklarındaki yerleşimcilerin kimler olduğu üzerine günümüzde kesin bilgiler bulunmamakla birlikte Kuveyt topraklarının sahil bölgelerinin deniz ticareti ile

¹⁷⁴ Bkz. Zekeriya Kurşun, Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı, Ankara. 1998.; Ebubekir Ceylan, "Ottoman Centralization and Modernization in the Province of Baghdad 1831-1872", Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul. 2006. s. 202-208.

¹⁷⁵ BOA, A. MKT. MHM, 421/95.

ilgilenen Arap ve Pers kökenli toplulukların kısa süreli olarak konakladıkları topraklar olduğu ileri sürülmektedir.

1600'lerin başında bugün Kuveyt olarak bilinen topraklar Qurain veya Grane olarak bilinmekteydi. Qurain Arapça Qarn olarak kullanılan ve anlam olarak da yüksekçe bir tepe anlamına gelen bir kavramdır. Akwat veya tekil olarak Kout kavramının etrafı surlar ve kalelerle çevrili evlerden oluşan bir kasaba için kullanılmıştır. Böylece etrafı duvarlarla çevrili kasaba olarak kullanılan Kuveyt adı daha sonraki dönemde doğrudan Kuveyt devletinin adı haline gelmiş oldu.¹⁷⁶

El-Sabah ailesinin Kuveyt'e göç tarihi 1700'lerin başına dayandırmaktadır. Bu kapsamda ilk önce Portekizlerin, ardından da İranlıların Basra Körfezi'nde yayılması ve Bahreyn ile Katar bölgesini ele geçirmesi üzerine, bu bölgedeki Arap kabilelerinden olan El Halife, El Sabah ve El Jalahima kabileleri Beni Halid kabilesinin denetimi altında olan Kuveyt topraklarına göç etmişlerdir. Üç kabilenin Kuveyt topraklarına göç ettikleri tarihin 1716 yılı olduğu belirtilmektedir.¹⁷⁷ Beni Halid kabilesinin denetiminde Kuveyt'e göç eden Arap kabilelerinden El Halife¹⁷⁸ ailesi bölgenin yönetici Şeyhi oldu.¹⁷⁹ Daha sonraları 1770'lerde Basra üzerinde artan İran etkisinden rahatsız olan El Jalahima ve el Halife kabilelerinin Katar'a tekrar geri dönmesi ve Bahreyn üzerindeki İran otoritesi ile mücadeleye girmeleri üzerine Kuveyt'teki yönetim de El Sabah ailesinin eline geçmiştir. El Sabah ailesinin

¹⁷⁶ StateUniversity Education Encyclopedia, "Kuwait - History & Background"
<http://education.stateuniversity.com/pages/782/Kuwait-HISTORY-BACKGROUND.html>

¹⁷⁷ Veysel Ayhan, a.g.r., s. 4.

¹⁷⁸ bugünkü Bahreyn Emiri

¹⁷⁹ B. J. Slot, Mubarak Al-Sabah: Founder of Modern Kuwait 1896–1915 London: Arabian Publishing, 2005. s. 9-13

kurucuları arasında sayılan Şeyh Sabah bin Cabir (1718- 1762) Şeyh Abdullah bin Sabah (1762-1813) Kuveyt ile Umm Qasr bölgesinin Emiri olduğu ifade edilmektedir.¹⁸⁰

Osmanlı-Kuveyt ilişkileri Irak'ın 1534 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın Irakiye seferi sonrası dönemde başlamıştır. 1534 yılının Aralık ayında Bağdat ve Güney Irak toprakları Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyeti altına girdikten sonra, Basra Körfezinde yaşayan bazı Arap kabileleri kendi isteğiyle Osmanlı'ya bağlılıklarını bildirmişti. Irakiye seferi sonrası (1534) Padişah Bağdat'ta iken Ahse ve Bahreyn'den elçilerin geldiği ve Osmanlı'ya bağlılıklarını bildirdikleri ifade edilmektedir. Nitekim Osmanlıların aynı tarihlerde Umman kıyılarındaki Portekiz varlığına karşı mücadele eden İbadi kabilelere de destek verdiği düşünüldüğünde Osmanlı güçlerinin bir bütün olarak Basra Körfezi'ndeki Portekiz etkisini ortadan kaldırmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

1700'lü yıllarda bu günkü Suudi Arabistan'dan göç eden birkaç aile, 1756'da sabah ailesinden bir şeyhi başlarına getirdiler. 1826'dan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'na vergi bağı ile bağlanan Kuveyt 1853'ten sonra bu devletin egemenliğine girmiştir.¹⁸¹.

Osmanlı-Kuveyt ilişkileri Şeyh Abdullah bin Sabah sonrası başa geçen Şeyh Cabir bin Abdullah'ın (1815-1859) yönetimi sırasında gelişme göstermiştir. Irak'taki Memlûk Valileri döneminin kapanmış olması, ilişkilerin iyileştirilmesinde önemli bir rol oynadı. 1829 yılında Kuveyt gemilerine Osmanlı bayraklarının çekilmesi oldukça

¹⁸⁰ Veysel Ayhan, a.g.r., s. 4.

¹⁸¹ Tayyar Arı, '' İran, Irak ve ABD; Önleyici Savaş, Petrol, Hegemonya'', Alfa yay. 2004, Ist. .s. 415-416.

önemli olmuştur. Kuveyt yönetimine Şeyh Cabir döneminde Basra'nın denizden gelecek saldırılara karşı korunması karşılığında vergi muafiyeti ve yıllık bir ücret ödenmekteydi. Bununla birlikte Kuveyt'te herhangi bir Osmanlı askeri garnizonunun kurulamayışı, Irak'taki yerel yönetimlerde rahatsızlık yaratmaktaydı. Ancak aynı dönemde İngiltere'nin Kuveyt'ten ayrıcalık ve koruma anlaşmaları taleplerine de olumsuz cevap verilmiştir.¹⁸²

1860'lar dönemin Bağdat Valisi Namık Paşa'nın Kuveyt'i denetim altına almaya yönelik bazı başarısız girişimlerine sahne oldu. Ancak, Mithat Paşa'nın Valiliği döneminde taraflar arasındaki sorunların önemli bir kısmı çözümlenmiştir. 1869-1872 tarihleri arasında Bağdat Valisi olan Mithat Paşa'nın 1871 yılının sonlarında Kuveyt'i ziyaret etmesi ve ziyaret sırasında da hem Kuveyt'in Basra'nın bir kazası olduğunun hem Şeyh Abdullah'a Kaymakamlık unvanının verilmesi oldukça önemlidir. Mithat Paşa ayrıca Kuveyt gemilerinde Osmanlı bayrağı dışında hiçbir ülke bayrağının taşınmaması konusunda da Şeyh Abdullah Sabah'la anlaşmıştır.¹⁸³

1871 yılında Bağdat Valisi Mithat Paşa'nın planları doğrultusunda başlayan askeri hareket sonucunda Osmanlı güçleri bugünkü Katar'a kadar olan topraklar üzerinde bir kez daha askeri ve siyasi bir denetim kurmayı başarmıştır.¹⁸⁴ Söz konusu

¹⁸² The Official web site of the Amiri Diwan (Al Diwan Al Amiri), State of Kuwait, "the Late Amir, <http://www.da.gov.kw/eng/picsandevents/amirDtls.php?id=3&w=580&h=561>. Erişim tarihi.

04.10.2012

¹⁸³ Veysel Ayhan, a.g.r., s. 5.

¹⁸⁴ Zekeriya Kurşun, Basra Körfezi'nde Osmanlı İngiliz Çekişmesi Katar'da Osmanlılar: 1871-1916, Türk Tarih Kurumu Yay., 2004, ss.57-59

askeri hareketin başarılı olmasında el-Sabah ailesinin verdiği destek önemli bir rol oynarken Kuveyt, Suud ailesinin baskısından da kurtulmuş olmaktaydı. Bununla birlikte Kuveyt'in her zaman özerk bir yapıya sahip olduğunu ve tüm baskılara rağmen Kuveyt'te bir askeri garnizonunun kurulamadığını belirtmek gerekir.¹⁸⁵

1898 tarihinde Bağdat Demiryolu projesinin gündeme gelmesinin ardından Kuveyt, İngiltere açısından daha da önemli bir hale geldi. Nitekim bu dönemde Hasa, Necd ve Riyad'ı denetim altına alan Şemmar kabilesinin lideri Abdülaziz Reşid'in Kuveyt'i ele geçirme girişimleri Şeyh Mübarek'i tedirgin etmekteydi. Sabah ailesi, Abdülaziz Reşid'in rakibi Şeyh Abdurrahman bin Suud'a, Kuveyt'e sığınma hakkı tanıyarak Reşid ailesinin tepkisini üzerine çekmişti.

Diğer yandan Reşid ailesinin Osmanlı İmparatorluğu'yla iyi ilişkilere sahip olması da Mübarek'i endişelendirmekteydi. Ortak çıkar tanımlaması İngiltere-Kuweyt ilişkilerinin hızlı bir şekilde gelişmesine yol açmıştır. İngiltere 1898 tarihinde Kuveyt'in özerkliğinin korunmasını yaşamsal çıkarları arasında olduğunu açıkladı. Oysa 1890'da İngiltere, Kuveyt'in de içinde yer aldığı Basra Körfezi kıyı şeridinin Osmanlı'nın toprağı olduğunu ve söz konusu bölgedeki statükoyu değiştirmek istemediğini açıklamıştı.¹⁸⁶

“Kuveyt'e gelen yabancılar bir taraftan harp gemileri sahilde tahkikamlar inşa ederken diğer taraftan aşiretleri birbirine karşı kışkırtmaktadır. Abdullah Faysal'a Kuveyt'i vererek, Osmanlıya karşı kendisini kumandan tayin etmişlerdir. Abdullah'ın oğlu Abdülaziz ise köyleri ve aşiretleri silahlandırmak suretiyle fitne yaymaktadır. Osmanlıya taraftar olanlar gazetelere verilen yazılarla tehdit

¹⁸⁵ Veysel Ayhan, a.g.r., s. 5.

¹⁸⁶ Veysel Ayhan, a.g.r., s.6.

edilmektedirler. Basra'daki İngiliz Konsolosunun, gerekli olan kuvvet vesair şeylerin verilmesi için Mısır'daki İngiliz konsolosuna müracaat ettiği zan olunmaktadır. İngiliz konsolosu, Emir Abdulaziz Er-Raşid'e de mektup yazıp cevap istemiştir. Fakat söz konusu kişi cevap yazmamıştır. Mübarek el-Sabah ve İbn-i Suud önemli kişiler değillerse de onları destekleyen devlet kuvvetlidir. Aşiretlere gelince, bunlar asla müsterih değillerdir. Bu halin düzeltilmesi için mezkur bölgeye devlete sadık, güvenilir memurlar gönderilmesi ve fesat çıkaran emirlerle görüşülmesi tavsiye olunur.¹⁸⁷

İngiltere Basra Körfezinde özellikle Kuveyt ile ilgilenmiştir. Kuveyt Limanının Basra Körfezinde önemli bir noktada bulunmasından dolayı 1821'de buraya siyasi memur göndermiştir.¹⁸⁸

1901 yılında Osmanlı Devleti'nin Kuveyt'e müdahale etme ve hakimiyetini kabul ettirme çabasına İngiltere karşı çıkmıştır. Burada bulunan İngiliz askeri heyeti Kuveyt'in İngiliz himayesinde bulunduğunu ve buraya Osmanlı Devleti'nin asker ve mühimmat göndermesi durumunda buna karşı çıkacağını belirterek Osmanlı Devletini tehdit etmiştir. Osmanlı Devleti bu konuda İngiltere'den açıklama beklerken İngiltere ise Osmanlı Devleti'nin statüquya saygı duymasını istemiştir. Bu durumda Osmanlı Devleti sadece Kuveyt Emirini kendi yanına çekmekle yetinmek

¹⁸⁷ Y. PRK. BŞK. 74 18 1322

¹⁸⁸ S. Kani İrtem, Osmanlı Devletinin Mısır, Yemen, Hicaz Meselesi, Haz. Orhan Kocahanoğlu, İstanbul. 1999. s. 119.

zorunda kalmıştır.¹⁸⁹ Çünkü Osmanlı'nın gerek askeri gerekse de siyasi gücü dönemin İngiltere'sine yetecek düzeyde değildi.

4 Ocak 1899 tarihinde ise İngiltere Dışışleri Bakanlığı, Kuveyt'in yabancı güçlerin eline geçmesinin engellenmesi için Hindistan Valiliği'ne derhal gerekli düzenlemeleri yapmasını isteyen bir yazı göndermiştir. Dolayısıyla 1899 yılı hem Kuveyt hem İngiltere hem de Osmanlı İmparatorluğu için oldukça kritik bir yıl oldu. Ocak 1899'da Şeyh Mübarek ve İngiltere arasındaki ittifak görüşmeleri bir Protektora (Koruma) Anlaşmayla sonuçlandı. Ocak 1899'da imzalanan gizli Protektora (Koruma) Anlaşması sonrası Kuveyt, İngiltere'nin himayesi altına girmiştir. Görüşmeler sırasında Şeyh Mübarek, İngiliz koruması karşılığında Basra'nın da Kuveyt toprağı olarak kabul edilmesini talep etmesine karşın İngilizler bunu kabul etmemiştir. İngiltere'nin Kuveyt'i koruyacağını garanti ettiği anlaşmada Şeyh Mübarek de aşağıdaki maddeleri kabul etmişti.¹⁹⁰

1- Kuveyt Emiri Şeyh Mübarek, mirasçıları ve ardılları İngiltere'nin iznini almadan, hiçbir devletin temsilcisini veya ajanını kabul etmeyecek, topraklarından yararlanmalarını izin vermeyecektir.

2- Kuveyt Emiri Şeyh Mübarek, mirasçıları ve ardılları İngiltere'nin izni olmadan topraklarını hiçbir devlete bırakmayacak, kiralamayacak, satmayacak, ipotek etmeyecek veya toprağının herhangi bir amaç için kullanılmasına rıza göstermeyecektir. Gizli Anlaşmanın imzalanmasının ardından İngiliz savaş gemilerinin Kuveyt limanına demirlemesi ve İngiliz danışmanların Şeyh Mübarek'le görüşmelerini artırması Osmanlı yönetiminde rahatsızlık yarattı.

¹⁸⁹ BOA. DUİT. 69/2.10., 1511

¹⁹⁰ Veysel Ayhan, a.g.r., s. 7.

3.4 Arabistan Yarımadası ve Suud Ailesi

Arabistan yarım adasının birçok açıdan önemli kıldığı Suudi Arabistan Necid emiri Muhammed İbn Suud ile Şeyh Muhammed İbn Abdulvahhap arasında 1744'te kurulan ittifakın sonucu ortaya çıkmış bir devlettir. Böylece Vehhabizm siyasi bir desteğe, Suudiler de Osmanlıya karşı kullanacakları bir karta sahip olmuş olmaktadır.

Suudilerin bir Vehhabi devleti kurma çabaları 1803 ve 1804'te Mekke ve Medine'yi almaları ile ileri bir aşamaya geldiyse de, bu girişimleri Osmanlı valisi Mehmet Ali Paşa tarafından 1818'de tamamen önlenmişti. 1890'larda ikinci bir girişimde bulunan Vehhabilerin bu girişimi de başarısızlıkla sonuçlanmıştı.¹⁹¹

İran ve Irak dışındaki ülkelerde bazıları yüzyıla bazıları da birkaç yüzyıla dayanan kabile yönetimleri bulunmaktaydı. Suudi Arabistan'da Suud Ailesi, 1902'den beri, Bahreyn'de Halife Ailesi 1783'ten, Katar'da Tani Ailesi 1878'den Umman'da Said Ailesi ile Kuveyt'teki Sabah Ailesi XVIII. Yüzyıldan ve Birleşik Arap Emirliklerindeki emirler XIX. Yüzyıldan bu yana iktidarda bulunmaktadır.¹⁹²

¹⁹¹ Tayyar Arı, '' İran, Irak ve ABD; Önleyici savaş, Petrol, Hegemonya'', alfa yay. 2004, İstanbul. s. 90.

¹⁹² Tayyar Arı, a.g.e.. s. 132.

3.5 Osmanlı Devletinin Nüfuzunun Necid ve Ahsa'da Azalması: Dini Bir Mezhep Olarak Vehhabilik ve Ortaya Çıkışı

XVIII. Yüzyılın sonu ve XX. Yüzyılın başlarında devletin zayıflayıp gerilemesine paralel olarak hemen her tarafta benzer problemlerin yaşanmaya başlanmış Necid ve Ahsa'da da kontrolün elden çıkmasına neden olmuştur. Özellikle Necid içlerinde dini bir hareket olarak ortaya çıkıp siyasi bir hareke dönüşen Vehhabiliğin kısa sürede güç kazanarak Necid, Ahsa ve Basra körfezinin önemli bir çok merkezinde nüfuz elde etmesi Hatta Devletin kutsal saydığı Hicaz'a uzanması, Osmanlı devletinin bölge üzerindeki hakimiyetini tartışılır hale getirmiştir. Aynı tarihlerde Kızıldeniz ve Basra Körfezinde İngiliz ve Fransızların çıkar çekişmelerinin yoğunlaşması da meseleyi uluslar arası seviyeye çıkarmış ve devletin bölge üzerindeki hakimiyetini daha da etkilemiştir.

Mezhebin kurucusu Muhammed bin Abdulvehhab'ın hayatı ve soyu hakkında çeşitli bilgiler mevcut olmakla birlikte, yaygın kanatlara göre, Arapların en köklü kabilelerinden birisi olan Beni Tamim'e mensuptur. Babası Necid ve Hicaz'da bir din bilgini olarak tanınır. Fıtraten çok zeki olan Abdulvehhab ilk eğitimini babasının yanında almıştır. Henüz on yaşında iken Kur'anı ezberlemiş ardından diğer dini bilimler üzerine eğitim almıştır.¹⁹³

3.5.1 Vehhabilerin Yayılma Politikaları Ve İlk Teşebbüsleri

Bedeviler sağlam bir kişilik geliştirmişlerdir. Cömert ve misafirperverdirler. Hürriyetlerine çok düşkün, ayrıca cesur ve korkusuzdurlar. Asabi bir mizaca sahip ve intikam duyguları had safhadadır. Bu yüzden aralarında yüzyıllarca devam eden kan

¹⁹³ Z. Kurşun; a.g.e. s. 17.

davaları bulunmaktadır. İnançlarına gelince İslamiyet öncesi inançlarının kalıntıları mevcuttur. Onların bu dini iptidailikleri aralarında Vehhabi mezhebinin kolayca yayılmasına imkan vermiştir.¹⁹⁴

Abdulvehhab'ın Dir'iyye'ye gelmesiyle burası canlılık kazandı. Bir yandan eski müridleri buralara akın akın gelirlerken diğer yandan da pek çok kişi Abdulvehhab'ın derslerine katılmak için Dir'iyye'ye yerleşmişti. Muhammed bin Suud ile ittifak halinde ve programlı şekilde propagandacılar yetiştirildi. Ayrıca Abdulvehhab her tarafa mektuplar gönderiyordu. Kısa zamanda bu faaliyetleri sonuç verdi ve çevre kabilelerden biatler gelmeye başladı. Artık güçlerine ve elde ettikleri nüfuzlarına güvenen Vehhabiler aktif şekilde mezheplerini zorla bedeviler arasında yaymaya faaliyetlerine giriştiler. Çünkü yukarıda da değinildiği gibi şiddet olmadan bedeviler arasında başka türlü başarı şansları yoktu.¹⁹⁵

Vehhabilerin ikinci faaliyeti Dir'iyye yakınlarında bir kasaba olan Riyad üzerine yürümek oldu. Çünkü Riyad Emiri İbn Devvas dine davet edilmiş ve ret cevabı alınmıştı.¹⁹⁶ Babasının yerine geçen Abdülaziz, Vehhabi öğretisine daha bağlı ve daha şiddet yanlısı bir politika izliyordu. Ve Osmanlıya karşı babasının tersine tacizkar olmayı yeğlemiş ve akınlarını Hicaz ve Irak taraflarına yöneltmiştir.¹⁹⁷

Osmanlı devletinin Vehhabiler ile ilk diyalog teşebbüslerinin olumsuz sonuçlanması nedeniyle iş yine askeri tedbirlere kalmıştı. Bundan cesaret alan Suud

¹⁹⁴ Zekeriya Kurşun, a.g.e. s.12-13.

¹⁹⁵ Zekeriya Kurşun, a.g.e.. s. 24.

¹⁹⁶ Zekeriya Kurşun, a.g.e. s. 24-26.

¹⁹⁷ Zekeriya Kurşun, a.g.e. s. 24.

bin Abdülaziz, padişah ve valilere mektuplar yazarak onları kendi inançlarına davet edecek kadar ileri gitmişti.¹⁹⁸

Vehhabilere karşı ilk ciddi tavırda başarısız olunması onların Ahsa'ya iyice yerleşmesinin yanı sıra, rahatlıkla Irak ve Hicaz taraflarına doğru yayılmaları için destek ve kuvvetlerine kolay ikmal yapılması için sağlama zemini hazırladı. Böylece Ahsa, Vehhabilerin Necid sınırları dışında Kuveyt, Bahreyn, Katar ve Umman taraflarına kolayca uzanabilmeleri için bir üs görevi görecekti.¹⁹⁹

3.5.2 Kerbela baskını ve Şiilerin Kutsal Mekanlarının Yağmalanması

Vehhabiler Sünniler ile barışık olmadıkları gibi, Şiilerden de inançlarından ötürü nefret ederlerdi. Vehhabilerin kafir oldukları gerekçesiyle hacca gitmeleri Mekke Şerifleri tarafından nasıl engelleniyorsa, Onlar da İran'dan gelen ve ayrıca Bağdat'ın muhtelif yerlerinde Mukim Şiilerin kendi nüfuz bölgelerinden geçerek hacca gitmelerine izin vermiyordu. Bağdat taraflarından gelen hacılar Necid'den geçmek zorundaydılar. Vehhabiler de bunu fırsat bilerek kabilelerini yağmalıyorlardı. Bu hadise dini görünmekle birlikte daha çok ekonomik bir mahiyet taşıyordu. Çünkü, Vehhabiler güçlendikçe muhalifleri artmış ve özellikle Ahsa'nın işgalinden önce ekonomik faaliyet alanları daralmıştı. Dolayısıyla zaten bedevi geleneğinde var olan yağmacılığa bu sefer dini bir kimlik yüklenerek Şiilerin malları müsadere ve canları heder ediliyordu. Bu ise doğal olarak bir Şii-Vehhabi nefreti uyandırıyor.²⁰⁰

¹⁹⁸ Zekeriya Kurşun, a.g.e. s. 37.

¹⁹⁹ Zekeriya Kurşun, a.g.e. s. 32.

²⁰⁰ Zekeriya Kurşun, a.g.e.. s.33.

3.5.3 İngiliz ve Fransızların Vehhabilerle İlişki Kurma Çabaları

XIX Yüzyılın sonlarında İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki gücü giderek artmaya başlamıştı²⁰¹

Vehhabilerin hızlı bir şekilde yayılmaları ve Basra Körfezine kadar yayılmaları Avrupalı güçlerin özellikle bölge üzerinde yüzyıllardır çıkar çekişmeleri bulunan İngiliz ve Fransızların dikkatini çekmişti. İngiltere, Basra Körfezine inmelerine kadar Vehhabilere fazla bir önem vermemişti. 1778'den sonra körfezde bazı şeyhlikler üzerinde manevi nüfuzları hayli artan ve oradaki pek çok kabileler ile ittifaklar kuran Vehhabiler artık İngilizlerin de ilgi alanına girmişti.²⁰²

İslam tarihi boyunca pek çok hareket ortaya çıkmasına rağmen hiçbir Vehhabilik kadar yayılmamıştı. Vehhabiliğin bu kadar kolay yayılmasının sebebi şüphesiz bedevi hayatın yaşam tarzına hitap etmesidir. Sürekli zor doğa şartlarına karşı mücadele vererek yaşayan bedeviler, doğanın bu huşunetini hayatlarında da sergilemekteydiler. Yaşayabilmek için çevrelerine karşı acımasız olmak zorundaydılar. Bu anlayışlarına oldukça uyan ve her şeyi belirlenmiş kurallara bağlayan katı ve bir anlamda fanatik dini anlayışı kolayca benimsemişlerdi. Diğer taraftan benimsedikleri yeni anlayış kendileri gibi düşünmeyenlere karşı geleneklerinde zaten var olan yağmacılığı da meşru hale getiriyordu.²⁰³

²⁰¹ BOA. İ. DA, nr. 12/441

²⁰² Zekeriya Kurşun, a.g.e. s.45.

²⁰³ Zekeriya Kurşun, a.g.e. s.60.

3.6 Mithat Paşa'nın Ahsa Seferi

3.6.1 Seferin Arka Planı: Körfezde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi ve Osmanlı devletinin Bölge Politikalarında Değişiklik Yapması

Osmanlı Devleti Necid içlerinde nüfuzunu sağlamlaştırmaya çalışırken Basra Körfezini bir süre için ihmal etmişti. İngiltere'nin körfezdeki Arap Şeyhleriyle tesis ettiği ittifaklar karşısında Osmanlı Devletinin faaliyetleri zayıf kalıyordu. Hatta uzun süre statükoyu koruyarak İngilizlere avantaj sağlamıştı. Ayrıca İngilizler boş gördükleri bir yeri doğrudan kendi idarelerine almak yerine oradaki yerel şeyleri ve yöneticileri çeşitli yollarla elde etmeyi tercih ediyorlardı. İngilizler bu politikalarıyla Muskat, Mukella, Umman, Hadramut ve Bahreyni himayelerine almışlardı.²⁰⁴

3.6.2 Bedeviler Ve Osmanlı Yönetiminin Tutumu

Bedeviler çöllerde dolaşan ve çoğunlukla devecilik ve koyunculukla uğraşan konar göçer Arap aşiretleridirler.²⁰⁵ Bedevilerin en kutsal bağı ailedir. Aile bireyleri daima birlikte hareket eder ve sahip oldukları malları ortak kullanırlar. Bedevi toplumun tek sosyal bağı ise, bu ailelerin meydana getirdiği kabiledir. Kabile kan bağı ile birbirine yakın ailelerden oluşmakla beraber herkes birbirinin kardeşidir. Bedevi Arap kabileleri köklü bir aileye mensup zengin bir şeyhin idaresinde

²⁰⁴ Zekeriya Kurşun, Basra Körfezinde Osmanlı İngiliz Çekişmesi, TTK Yay. Ankara 2004, s. 80.

²⁰⁵ Bedeviler hakkında detaylı bilgi için bkz. Zekeriya Kurşun; Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti, Vehhabi Hareketi ve Suud Devletinin Ortaya Çıkışı, TTK Yay. Ankara 1998.

bulunurlar. Ve şeyh bu iktidarı bazen yüzyıl boyunca kullanır. Ve bütün kararları tek başına almaktadır.²⁰⁶

Hayatlarında hiçbir çatının altına girmeyerek, hayatlarını kıldan ördükleri çadırların gölgesinde ve develerin sırtında yer değiştirerek geçirirler. Yalnızca bir takım zaruri ihtiyaçlarını karşılamak için civardaki yerleşim yerleri (şehir, kasaba) ile irtibat kurarlar. İhtiyaçlarını gördükten sonra yine geniş çöllere dağılırlar.

Bedevi Arap aşiretleri ‘‘gazve’’ yapmadan tatmin olmazlar. Ayrıca onlar çevrelerinde güçlü bir hükümet de istemezler. Daima kendilerini affeden hatta maaş veren zayıf hükümetlerin dostudurlar. Zira güçlü hükümet onları terbiye eder, zayıf hükümet ise razı eder. Kendilerine iyi muamele gösterildiğinde bunu hükümetin zayıflığına bağlarlar. Kılıcı yüzlerine sürdüğün sürece itaat ederler, kılıcı uzaklaştırınca da yağmalarlar ve öldürürler.²⁰⁷

Bedeviler yerleşik hayattan nefret ettikleri için ziraat ile uğraşmazlar. Ancak hasad zamanı bir çok zirai alanı yağmalamaktan da kaçınmazlar. Mevsimine göre yer değiştiren bu bedeviler zorla da olsa başkalarının alanına girmekten çekinmezler. Ve geçtikleri yerlerde bağ ve bahçeleri yağmalarlar. Bu mevcut durum da Bedeviler ile yerleşik halk adını alan Hadariler arasında sık sık kavgalara neden olurdu. Hadariler, Bedevilerin bu yağmalarından korunmak için çoğu kez bedevilere ‘‘uhuvve’’ adı altında ‘‘kardeşlik Vergisi’’ verirlerdi.²⁰⁸

²⁰⁶ Zekeriya Kurşun; Necid ve Ahsa’da Osmanlı Hakimiyeti, Vehhabi Hareketi ve Suud Devletinin Ortaya Çıkışı, TTK Yay. Ankara 1998. s.13.

²⁰⁷ Zekeriya Kurşun, a.g.e. 220.

²⁰⁸ Zekeriya Kurşun, Basra Körfezinde Osmanlı İngiliz Çekişmesi, TTK Yay. Ankara. 2004. s. 10.

Hayat tarzları ‘‘gazve’’ adını verdikleri yağmalama üzerine kurulu olan çöl Araplarının askeri tedbirler ile durdurulması imkansızdı. Bu yüzden Osmanlı yönetimi de yolların ve yerleşik halkın güvenliğini sağlamak için belli başlı bedevi ailelerinin şeyhlerine ‘‘urban tahsisatı’’ adıyla yıllık maaş veya hediyeler vermektedir. Karşılığında da yerleşim yerlerine saldırmayacaklarına dair senet almaktaydı. Bu durum Osmanlı Devletinin bölgedeki egemenliğini tartışılır hale getirmiştir. Nitekim bu hediyeler veya maaşlar da bedeviler için bağıllık sayılmazdı. Çünkü bu tahsisatı almadığı takdirde ilk fırsatta tekrar yerleşim yerlerine saldırmaktan geri durmazlardı.

3.6.3 Acman Aşireti Şeyhlerine Ödenen Maaşlar

Yaşadıkları yerlerde yol kesme ve yağmacılıkla geçinen aşiretlerin zararlarını engellemek için Osmanlı devletinin takip ettiği politikaların başında onlara maaş ödemeleri gelmektedir.²⁰⁹ Ödenen bu maaşların kayıtları düzenli olarak tutulmaktaydı.

Necid bölgesinin el Ahsa kıtasında Acman, el-Murra, Beni Hacir, Beni Menasir ile Katif civarındaki Beni Halid gibi belli başlı aşiretler bulunmaktaydı. Acman aşiretinin ileri gelen reislerine eskiden beri belediye tarafından 300 ile 600 arasında değişen miktarlarda maaşlar ödenmekteydi. Aynı şekilde el-Murra’nın da şeyhlerine 300 kuruş maaş tahsis edilmişti. Bu maaşların her ay düzenli şekilde sahiplerine ulaşması mümkün olamıyordu. Bu nedenle her yıl hurmanın çıktığı Haziran ve Temmuz aylarında Hufuf’un civarına indikleri zaman biriken maaşlarını toplu şekilde alabiliyorlardı.²¹⁰ Ödenen bu maaşların listesi şu şekildedir:

²⁰⁹ BOA. Ayniyat Defteri 851, s. 264.

²¹⁰ BOA. DH-MUI 54-1/13 (Lef:3).

1. Acman aşiretinden Hizam bin Hisleyn'e 1875'te 400 kuruş maaş tahsis edilmiş ve Kasım 1900 tarihine kadar kendisine ödenmiş olup ölümünden sonra da Muhammed bin Kilab'a intikal etmiş ve Aralık 1901'e kadar da kendisine ödenmiştir.
2. 1875 yılında Leyl b. Nehar'a 300 kuruş maaş tahsis edilmiş ve Şubat 1899 yılına kadar kendisine ödenmiştir. Ölümünden sonra oğlu Abdullah b. Leyl'e ödenmeye başlanan maaş daha sonra Mart 1900'den itibaren Kardeşi Nehar b. Leyl'e tahsis edilmiştir.
3. Acman bölgesinde bir diğer kardeş Mansur b. Muneyhir'e 1875 yılında 300 kuruş maaş tahsis edilmiş ve Mayıs 1903'e kadar kendisine ödenmiştir.
4. 1875 yılında İbn Hacrufe tahsis edilen 300 kuruş maaş Mart 1901'den itibaren oğlu Felah'a intikal etmiş ve Nisan 1903'e kadar kendisine ödenmiştir.
5. 1875'te tahsisi edilen 150 kuruş maaşın asıl sahibi belirtilmemektedir. Maaş sahibinin vefatından sonra aynı meblağ Kasım 1988'den itibaren oğlu Zahra intikal etmiştir. Ancak sonradan bu maaş Necid İdare Meclisi'nin 5 Ekim 1902 tarih ve 149 numaralı kararıyla 250 kuruşa çıkartılmıştır.

Sözü edilen bu maaşlar doğrudan hazine veya belediye bütçesinden ödenmekteydi.

3.7 Umman-ı Osmani İdaresi

Mithat Paşa 1870 tarihinden sonra bir taraftan Dicle Nehri üzerinde işlemekte olan İngiliz vapurlarıyla rekabet etmek için "İdare-i Nehriye" ve diğer taraftan da yeni açılmış olan Süveyş Kanalı yoluyla Basra'dan İstanbul'a doğru vapurlar işletmek için "Umman-ı Osmani" adlı birer "Seyr-ü Sefer İdaresi" tesis etmiştir.²¹¹

²¹¹ Darkot-Gökbilgin, Basra, s. 326.

Bu merkezin mevcut kadrosu ise yıllara göre şu şekilde değişiklik göstermektedir.²¹²

1292-1303: 1 reis, 1 müdür, 1 müfettiş, 1 muhasebeci, 7 katip, 4 yardımcı, 2 mukayyit, 1 sandık emini, 4 idare vekili, 3 memur, 2 usta, 1 muavin.

1309 : 1 müfettiş, 1 acente, 1 memur, 1 katip, 1 kantarcı.

1310 : 1 müfettiş, 2 memur, 1 kantarcı, 1 katip.

1311-1315: 1 acente, 1 memur, 1 katip, 1 kantarcı.

1316 : 1 acente, 1 memur, 1 muavin, 1 katip, 1 kantarcı.

1317-1321: 1 acente, 1 memur, 1 katip, 1 kantarcı.

3.8 Bahreyn

XIX. Yüzyıl Basra deniz ticaretinde Bahreyn ön plana çıkmaktadır. Bu önemli konumu nedeniyle Bahreyn, Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki hâkimiyet mücadelesine de sahne olmaktaydı. 1859'da İngiltere'nin tehdidi karşısında kalan Bahreyn, Bağdat Valisi'nden himaye talebinde bulunmuş ve bunun üzerine Bahreyn gemilerine Osmanlı bayrağı çekilmişti. Bu tarihten itibaren bölgedeki Osmanlı- İngiliz menfaatleri sürekli olarak çatışmıştı. Daha sonraki dönemde Basra ile Bahreyn arasında yoğun ve hacimli bir ticaret söz konusu olmuştu.

Basra'dan Bahreyn'e önemli miktarda hurma ihraç edilmekteydi. Bilhassa İngiliz tüccarları Bahreyn, Maskat ve Kuveyt üzerinden yaptıkları nakliyyede gümrük vergisi ödemedikleri için büyük miktarlardaki emtiâyı bu limanlar üzerinden başka

²¹² Bağdat Vilayet Salnameleri, 1292, 1303, 1309, 1310, 1311, 1315, 1316, 1317, 1321.

yerlere nakletmekteydi. Bu ticarete paralel olarak Kuveyt'te kaçakcılığın yaygın hale geldiği dikkati çekmektedir.²¹³

Bahreyn adaları Basra Körfezinde büyük bir inci ticaret merkezidir. İnci ticareti her sene nisandan Teşrini evvele kadar devam eder. Bu yüzden bu adalar zaman zaman çeşitli yağmalamalara maruz kalmıştır. Bahreyn adalarına İslamiyet Arabistan'ın Şark sahiline İslamlaştıktan sonar gelmiştir. 627 yılında Ali bin Abdullah el Hadremi Bahreyn'e gelerek Adadaki İranlı Şeyh el Mıncır bin İsevi'ye İslamiyet'i Kabul ettirmiş.²¹⁴

Ayrıca Arap yarımadasına sokulmaya çalışılan silah ve cephanenin geçtiği yer de Bahreyn adasıdır. Bahreyn'in ileri gelenleri ve tüccarları hiçbir kaideye bağlı olmayıp serbest hareket edebildiklerinden, bu davranışları Necid sahillerine de yansımış ve burada karışıklıkların yaşanmasına neden olmuştur. Diğer taraftan padişahın emri gereği Katar Limanında sürekli bulundurulması gereken gemi de çok geç ulaşmıştır. Bu yüzden bölgede silah kaçakçılığı artmıştır.²¹⁵

Bahreyn adaları 1783'ten 1800'e kadar müstakil bir halde bulunmuşlardır. 1801'e kadar. Maskat Hükümeti, 1801'den 1810'a kadar da Vehhabilerin Reisi Necid Emiri Abdülaziz hakim oldu. Bahreyn Şeyhi 1280'den 1828'e kadar Maskat Hükümetine ve 1830'da Vehhabilere haraç verirdi. Bahreyn Şeyhi Süleyman bin Ahmet'in hafidi Muhammed bin Halife İngiltere ile 1847'de ve 10 Mayıs 1856'da

²¹³ BOA, A. MKT. MHM. 383/26.

²¹⁴ Faik Reşit Unat, "Basra Körfezi Meselesi, (Bahreyn Adaları, El-Katar ve Korsan Sahili)", Hariciye Vekaleti Matbuat Umumi Müdürlüğü:15, Ankara. 1931. s . 6.

²¹⁵ Zekeriya Kurşun, "Basra Körfezinde Osmanlı İngiliz Çekişmesi", TTK Yay. Ankara. 2004. s. 171.

Köle ve esir ticareti hakkında bir anlaşma imzalamışlardır. Bunun üzerine Osmanlı durumu protesto ederek adaların kendisine ait olduğunu iddia etmiştir. Ancak İngiltere Bahreyn şeyhinin müstakil olduğunu ve adı geçen bu şeyh ile daha önce bir anlaşma imzalandığı için şeyhin Türk hakimiyetine giremeyeceğini belirtmiştir.²¹⁶

Basra Körfezinde 13 Mart 1892 yılında Bahreyn Şeyhi İsa bin Ali ile İngiltere Hükümetinin Basra Körfezindeki temsilcisi A.C. Talbnt arasında bir anlaşma imzalandı²¹⁷. Buna göre Bahreyn Şeyhi;

1. İngiliz hükümetinden başka herhangi bir devletle herhangi bir itilafat ve muhaberata hiçbir şekilde girişmeyeceğini,
2. İngiliz Hükümetinin rızası olmaksızın herhangi bir devletin ajanının kendi yurdunda oturmasına izin vermeyeceğini,
3. İngiltere hükümeti dışında hiç kimseye herhangi bir toprak satışında bulunmayacağını beyan etmişti.

Bu anlaşmaya iki tarafın temsilcilerinin dışında Hindistan valisi Lansdown da imza atmıştır.

3.9 Yemen

Yemen Arabistan Yarımadasının Güneybatı köşesini içine alan bölgedir. Batıdan Kızıldeniz'e güneyden Aden Körfezine bakan Yemen, coğrafi olarak bu iki

²¹⁶ Faik Reşit Unat, "Basra Körfezi Meselesi, (Bahreyn Adaları, El-Katar ve Korsan Sahili)", Hariciye Vekaleti Matbuat Umumi Müdürlüğü:15, Ankara. 1931. s . 7.

²¹⁷ Detaylı bilgi için bkz. Zekeriya Kurşun, "Basra Körfezinde Osmanlı İngiliz Çekişmesi", TTK Yay. Ankara. 2004.

denizi birbirine bağlayan dar ve stratejik boğaza hakim durumdadır. Doğusunda Hadramavt, kuzeyinde ise Asir bölgesi bulunur.²¹⁸ Yemen'in güneybatısında, Babü'l Mendep Boğazına yakın yerde yer alan ve stratejik bir öneme sahip olan Şeyh Said bölgesi İngiltere ve Fransa arasında rekabete yol açmıştır.²¹⁹ Yemen'in yüzölçümü 1.250.000 kilometrekaredir. Ancak Yemen tarihinde zaman zaman olan değişikliklerden dolayı bu rakam değişiklik göstermektedir.²²⁰ Yemen uzun tarihi boyunca çeşitli idareler ve sülaleler tarafından yönetilmiştir.²²¹ Aynı zamanda dış saldırılara da maruz kalmıştır.

Avrupa'nın Orta Doğu üzerindeki emperyalist emelleri çok eskilere dayanır. Bu emellerinin kökeninde Avrupa Hristiyan dünyasının kendisi için kutsal saydığı Kudüs ve çevresine hakim olarak buradaki İslam varlığına son verme düşünceleri yatmaktadır. Nitekim bu düşüncelerini gerçekleştirmek için XI. yüzyılda haçlı savaşlarını başlatacaklardı. Ancak haçlı savaşlarından istedikleri başarıyı elde edemeyince XVIII. Yüzyıldan itibaren yeni yöntemlere başvuracaklardı. Bu yöntemlerin başında ise sömürmek istedikleri ülkeye bilimsel araştırma yapma gerekçesiyle bazı kaşifler gönderip onların aracılığıyla o ülkenin zenginliklerini Batı'ya kaçırmak geliyordu.

²¹⁸ M. Alfred Bardey, Rapport sur el-Yemen et partie,du pays d'Hadramaut, dans Bulletin de geographie historique et description, Paris. 1899. s. 24.

²¹⁹ İhsan Süreyya Sırma, Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyanları, Selam Yayınevi, İstanbul. 1994. s. 84-85.

²²⁰ Eric Macro, Yemen and the Western World since 1571, London. 1968. s. 11.

²²¹ İhsan Süreyya Sırma, a.g.e.,s. 40.

Bir örnek vermek gerekirse, 1761-1764 yılları arasında Danimarka Kralı V. Frederic ve VII. Christian'ın himayesinde Orta Doğu'ya bir bilim heyeti gönderilmiştir.²²² 7 Ocak 1761'de Copenhagen'den yola çıkan heyet, Marsilya, Malta, İstanbul, İskenderiye yoluyla Mısır'a varmıştır. Burada bir sene kadar kaldıktan sonra Niebühr ve arkadaşları Süveyş denizinden Hicaz kıyılarına inerek Cidde'ye ve oradan da güney Yemen'e kadar varmışlardır. Yemen'in birçok bölgelerini gezen ve orada uzun süre kalan Niebühr'ün arkadaşları Yemen iklimine alışamamışlar ve yollarda ölmüşlerdir. Yalnız kalan Niebühr ise Bombay'a kadar gitmiş ve orada bulduğu bir İngiliz gemisine binerek canını kurtarabilmiş ve oradan da Maskat'a ve Umman'a geçmiştir. İran'da Şiraz ve Persepolis harabelerini gezdikten sonra Basra üzerinden sırasıyla Irak, Doğu Anadolu, Suriye, Filistin ve Kıbrıs'a geçerek Lehistan üzerinden Danimarka'ya geri dönmüştür.²²³

Yine aynı şekilde iki Alman doğa bilimcisi Ehrenburg ve Hemprich 1825 yılında Yemen'e bir bilimsel gezi düzenleyerek, topladıkları koleksiyonları korunmak amacıyla Berlin müzesine bırakmışlardır.²²⁴

1836 yılında doktor Wolf adındaki bir Yahudi misyoneri de Yemen'e bir gezi düzenlemiştir. Bu gezi bilimsel bir amaçtan ziyade siyasi bir amaç taşıyordu.²²⁵ Kendilerine bilimsel bir nitelik veren bu batılı seyyahlar ve onların takipçileri Orta

²²² Bu heyette coğrafyacı Niebühr, doğa bilimcisi Forskahl, filolog De Haven, doktor Cramer ve ressam Baurenfeind katılmışlardır.

²²³ İhsan Süreyya Sırma, a.g.e., s. 74-75. Niebühr Danimarka'ya döndükten sonra Arabistan ile ilgili bilimsel seyahatnamesini yayınlamıştır.

²²⁴ İhsan Süreyya Sırma, a.g.e., s. 75.

²²⁵ İhsan Süreyya Sırma, a.g.e., s. 75.

Doğu'nun en önemli tarihi belgelerini Avrupa müzelerine taşımışlardı. Avrupalı seyyahların bu faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin Yemen'i ikinci alışından sonra da devam etmiştir. Nitekim araştırmalar yapmak için Yemen'e giden Fransız A. Deflers Yemen valisi Aziz Paşa tarafından kendisine Yemen'e giriş izni verilmemiş ancak Deflers İstanbul'dan elde ettiği özel izin sayesinde istediği şekilde inceleme ve araştırmalarda bulunmuştur.

Yemen'deki tarihi eserleri Avrupa'ya taşıyanlar arasında M. Edouard Glasser önemli bir yer tutar. 1883, 1885 ve 1888 yıllarında Yemen'e düzenlediği gezilerde yüzlerce Arapça yazma eseri ve 1000 kadar Sabii yazıtının yanı sıra topladığı diğer kıymetli eşyaları Avrupa'ya taşımıştır. Ayrıca Glasser'in bu gezileri esnasında çizdiği Yemen haritası 1886 yılında Petermanus Mittheilungen'de basılmıştır.²²⁶

Avrupa bu faaliyetlerini sadece Yemen'de değil tüm Osmanlı coğrafyasında yürütüyordu.²²⁷ Avrupalı seyyahlar Yemen içlerine kolayca nüfuz edebilmek için çeşitli yöntemler kullanmışlardı.

Bunların başında dil meselesi gelmektedir. Özel amaçlarla Yemen'e gönderilenler her şeyden önce Arapçayı çok iyi öğrenmişler. Söz gelimi E. P. Botta Yemen'de dolaşmak için kendisinden izin aldığı şeyh Hasan hakkında şöyle yazmaktadır; *“Bir Avrupalı tarafından yazılmış Arapça mektubu görünce çok şaşırmıştı.”* Şeyh Hasanı hayret içinde bırakan bu mektup üzerine Botta kendisinden gerekli izin ve yardımı almış ve Yemen içlerine kadar girmiştir.

²²⁶ İhsan Süreyya Sırma, a.g.e., s. 77

²²⁷ Bekir Sıtkı Baykal, Doksan Üç Harbi Arifesinde Osmanlı Devleti ile Büyük Devletler Arasındaki Münasebetler, DTCF Dergisi, Ankara. C. III. S. II. s. 183.

İkinci bir yöntem de bu seyyahların ve kaşiflerin gerçek kimliklerini saklayarak kendilerini doktor olarak tanıtmalarıdır. Şeyh Yasin'in bölgesine de girmek isteyen Botta bu yöntemi kullanmış ve şeyh Yasin ona inanarak kendisine yardımda bulunmuştur. Bu seyyahlar öyle bir kanaat uyandırmışlar ki her Avrupalıya doktor gözüyle bakılmıştır.²²⁸

Avrupalılar bu şekilde Osmanlı coğrafyasına girdikten sonra yerel halkı Osmanlı Devletine karşı fikirler aşılamağa başlamışlardı. Bunlarında başında Osmanlıların İslam Medeniyetini gerilettikleri iddiasıydı. Bu konuda Avrupalılar Araplara şöyle diyorlardı. *“Önceleri İslam, güzel ve mükemmel bir medeniyet olup, ilim, şiir, sanat ve icadlar barınağı iken, Osmanlı ile beraber ona gerileme, cehalet ve kısırlık girmiştir.* Avrupalıların bu fikirleri ileri gelen bazı Arap yazarlarının da düşünce dünyasında yer edinmiştir. Örneğin Mısırlı tarihçi Edip Ahmed Emin bu konudaki görüşlerini şöyle ortaya koyar. *“ Devlet işleri Türklerin eline geçince, memleketi hüznün ve ızdırab kapladı. Onlar İranlılardan ve Araplardan nefret ederler. Bir birleri ile de anlaşamazlar. Mala karşı aç gözlü olup duymasını bilmezler.*”²²⁹

Avrupalıların Arapları bu derece etkileme yollarının başında Avrupa kıyafetini atıp yerine Arap kıyafeti giymekti. Böylece dikkat çekmiyor ve Arapların arasına kolayca girebiliyorlardı. Nitekim bu şekilde Arabistan'a girmiş bir misyoner anılarında şu ifadeler yer vermektedir; *“ Şam'a varır varmaz, sırtımdaki redingotu attım ve bir Arap gibi giyindim. Arap gibi yaşıyor onlar gibi yiyip içiyordum. Arabın*

²²⁸ İhsan Süreyya Sırma, a.g.e,.. s. 78-79.

²²⁹ İhsan Süreyya Sırma, a.g.e,.. s. 80-81.

nasıl düşündüğünü biliyor ona göre hareket ediyordum. İşte seyahat edilmesi, araştırma yapılması son derece zor olan bu ülkelerde başarılı olmanın yöntemi budur.'²³⁰ Ancak bu seyyahların asıl amaçları bilindiği halde Osmanlı Devleti'nin her hangi bir önlem almaması son derece ilginçtir.

3.9.1 Portekizlilerin Yemen Kıyılarına Saldırma Nedenleri

XVI. Yüzyılın başından itibaren Yemen yeni olaylara sahne oldu. İslamiyet'i kabul edişinden beri ilk kez bir Hristiyan devletle Portekizlilerle karşı karşıya geliyordu. Ümit Burnu yeni bulunmuş ve Avrupa dünyası özellikle o devirde donanması çok güçlü olan Portekiz'in Doğu'nun zenginliklerinden yararlanmak ve bu zenginlikleri Batı'ya aktarmak için Doğu'nun stratejik noktalarına egemen olmaya yönelmişti. Portekiz'in ele geçirmek istediği yerlerin başında Hindistan ve Yemen kıyıları geliyordu.²³¹ XVI. Yüzyıl Avrupa'sının Hindistan ve Yemen'i ele geçirmek istemesinin başlıca iki sebebi vardır: Birincisi Aleminin İslam dünyasını kuşatmak ve Hristiyanlığı yaymak istemesi,²³² ikincisi ise Avrupa-Hindistan deniz ticaret yolunun ortaya çıkışıdır.²³³ Portekiz tehlikesine karşı koymak için Yavuz Sultan Selim döneminde görevlendirilen dönemin Mısır valisi tarafından 1533 yılında Yemen Osmanlı topraklarına katılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Yemen'i Alma Nedenleri:

²³⁰ İhsan Süreyya Sırma, a.g.e,.. s. 82.

²³¹ İhsan Süreyya Sırma, a.g.e,.. s. 50.

²³² İhsan Süreyya Sırma, a.g.e,.. s. 51.

²³³ Eric Macro, Yemen and the Western World since 1571, London. 1968. s. 11.

1. Osmanlı Devleti devrinin en büyük İslam Devleti olduğu için Hindistan Yemen'deki Müslümanları, özellikle Müslümanlarca kutsal sayılan Mekke'yi bir Hristiyan devlet olan Portekiz'e karşı korumak istiyordu.
2. Osmanlı Devleti kendisiyle savaşan İran ile yardımlaşma anlaşması yapan Portekiz'e fırsat tanımak istemiyordu.
3. İktisadi yönden gelişip Kızıldeniz'deki ticaret yollarını ele geçiren Portekizlilerin Arap Yarımadasının güneyine yerleşerek kuzeye doğru ilerlemelerini durdurmak istiyordu.²³⁴

Yukarıda saydığımız gerekçelerle Yemen, Bu konuda bazı tarihçiler Osmanlı Devleti'nin topraklarını genişletmek için Yemeni aldığını belirtmektedirler. Ancak İhsan Süreyya Sırmaya göre ise Osmanlı Devleti topraklarını genişletmek için Yemen'i kendi himayesine almamış, Yemen halkı kendi iradesiyle Osmanlı Devletine boyun eğmişlerdir. Gerekçesini de şu şekilde açıklamıştır; Adı geçen süre boyunca Yemen'e ne bir Osmanlı valisi ne de askeri gitmiştir.

Ancak asıl mesele toprak genişletmekten ziyade var ol tehlikesinin önüne geçilmiş olunuyordu. Ayrıca Emir İskender²³⁵ dahil bir çok kişinin sevinerek kendiliğinden Osmanlı yönetimini kabul etmesi, Osmanlı Devleti'ne duyulan bir sempatiden ziyade saldırıya gelen bir devletin egemenliğine girme tehlikesinin ortadan kalkmış olmasıdır. Zira her ne kadar bunlar resmiyette Osmanlı padişahı

²³⁴ İhsan Süreyya Sırma, a.g.e., s. 57.

²³⁵ Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı aldığını duyan Zebid'deki Rumiler sevince kapılarak Rumi elbiselerini giymişlerdi. Bu tutumun etkisinde kalan Emir İskender de Çerkes törelerini bir yana bırakarak Rumi kıyafetine büründü.

adına hutbe okutsalar da pratikte kendi kendilerini yönetiyorlardı. Buna örnek olarak Çerkes kökenli Emir İskender'in Yemen mülküne hakim ve serdar olarak tayin edilmesi gösterilebilir.

Yemen'in Osmanlı Devletine bağlanmasıyla beraber Yemen'e tayin edilen valilerin beceriksizliği ve Yemen'de Osmanlı Devleti'nin filini gücünün bulunmamasından kaynaklı olarak Yemen Zeydi Şeyhlerinin idaresine terk edilmiştir. Yemen'in elden çıkmasında İmam Kasım'ın 1598'de başlayıp 1635'e kadar devam eden ayaklanmaları önemli bir yer tutar.²³⁶

İmam Kasım din faktörünü çok iyi değerlendirerek Zeydileri kendisine bağlayabilmiştir. Yemen 1848'de tekrar Osmanlı tarafından alınmıştır. Ancak 1635'ten 1848'e kadar geçen süre içinde bir fetret devri yaşanarak Yemen'de çok sayıda iç çatışmalar çıkmış ve binlerce kişi hayatını kaybetmiştir.

3.9.2 Yemen'in İngiltere, Fransa ve İtalya İlişkileri

Yemen'in jeopolitik önemi sadece İngiltere ve Fransa'yı değil, aynı zamanda Hollanda, Almanya, Amerika ve İtalya'nın da dikkatini çekmiştir.²³⁷

İngilizler Yerel aktörlere çeşitli miktarda paralar vererek onların topraklarını kendi yönetimleri altında bulundurmak istemiştir. Bu kapsamda 2 Ekim 1880 tarihinde Dali şeyhi Emir Ali Mukbil ile İngiltere'nin Aden'deki temsilcisi G.R. Goodfellow arasında yapılan bir anlaşmaya göre İngiltere Hükümetinin her yıl Ali Mukbil'e 50 dolar vereceği, bu ödemenin altı ayda bir 25 dolar şeklinde ödeneceği

²³⁶ İhsan Süreyya Sırma, a.g.e.,... 59-61.

²³⁷ Eric Macro, Yemen and the Western World since 1571, London. 1968. s. 6-7.

ve bunun babadan oğula geçeceği belirtilmiştir. Buna karşılık İngiltere Ali Mukbil'in bölgesini yönetecek ve kontrol altında bulunduracaktı.²³⁸ Bunun sonucunda İngilizlerden Şeyh ünvanını alan Ali Mukbil Osmanlı topraklarına da göz dikerek oraları da İngilizlere satmak istemiştir. Ayrıca 30.000 Rupî karşılığında İngiltere ile anlaşılan Abdali şeyhi Ahmed Fodol sayesinde Havşabi kabilesi de İngiltere ile anlaşmıştır.²³⁹

XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarında son derece yoğun bir misyoner²⁴⁰ faaliyeti bulunmakta ve bu iş için yalnızca Fransa tarafından 110.000 öğrenci yetiştirilmekteydi. Bu misyonerler yıllarca eğitildikten sonra gönderilecekleri ülkelerin durumuna göre sınıflandırılıyordu. Bundan sonraki aşamada gideceği ülkenin dili ve dini çok iyi öğretiliyordu.

İkinci Abdulhamid döneminde İstanbul'a gönderilen Mr. John bu konuda örnek olarak verilebilir. On yaşında iken İstanbul'a gelmiş, Mahalle Mektebi'nde okuduktan sonra İbrahim adıyla Kur'an'ı ezberlemiş, Medresede okumuş ve gerekli sınavları verdikten sonra Beyazıt'ta müderris olmuştur. Daha Sonra İngiliz elçisinin baskısıyla Dışişleri Bakanlığına²⁴¹ girmiş ve İngiltere ile ilgili tüm evraklar onun elinin altından geçmiştir.²⁴²

²³⁸ İhsan Süreyya Sırma, a.g.e., s. 90.

²³⁹ İhsan Süreyya Sırma, a.g.e., s. 91.

²⁴⁰ XIII. Louis'den itibaren Hristiyan faaliyetleri yön değiştirmiştir. XIII. Louis zamanında Papaz Joseph Müslümanlara karşı yeni bir haçlı metodu olan Misyonerliği ortaya attı.

²⁴¹ Hariciye Nezareti

²⁴² İhsan Süreyya Sırma, a.g.e., s. 100.

İkinci Abdülhamid XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Avrupa tarafından desteklenen ayaklanmalara maruz kaldığı bir dönemde İslamcılık politikasını izlemiştir. Bu şekilde tüm Müslümanları hilafet bağıyla kendine bağlamak istemiş ve bu politikasını pratize edebilmek için özellikle tarikat şeyhlerinden çok yararlanmıştır.

Bu kapsamda Çin'deki Müslümanları bile kendine bağlamış ve Çin Müslümanları onun adına Pekin Hamidiye üniversitesini açmışlardı.²⁴³ Ancak Abdülhamid'in bu politikası Yemen'de kabul görmemiştir. Çünkü Yemenlilerin çoğu Zeydiyye mezhebine mensupturlar. Ve Yemenliler kendi imamlarından başkasını imam yani halife olarak tanımazlar. Çünkü onların inançlarına göre İmamın peygamber soyundan olması şarttır. Oysa ki bu özelliklerin hiçbiri Abdülhamid şahsında mevcut değildi. Zira o Zeydi değil Sünni idi.²⁴⁴

Tarihsel açıdan bakıldığında bu topraklara Mısırlıların, Romalıların, Farıların, Portekizlilerin, Türklerin ve İngilizlerin belli dönemlerde hakim olduğu ya da buna çabaladığı görölmektedir.

1837'de güneydeki Taiz dağlık bölgesi Mehmet Ali Paşa tarafından ele geçirilmiştir. Mehmet Ali Paşanın daha da ilerlemesinden endişe duyan İngilizler ise, Doğu Hindistan şirketinin Bombay başkanlığı için Kaptan Haines'i Aden'e göndermiş ve 1839'da burayı işgal etmiştir. Aden 1840'lı yıllarda cihad yanlısı olan

²⁴³ İhsan Süreyya Sırma, Pekin Hamidiye Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Prof. Muhammed Tayyib Okiç Armağanı, Ankara. 1978. s. 159.

²⁴⁴ İhsan Süreyya Sırma, Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyanları, Selam Yayınevi, İstanbul. 1994. s. 168.

gruplar tarafından ele geçirilmek istenmiştir. Bunlardan ilki ve en ünlüsü beklenen Mehdi iddiasında olan Fakih Said olmuştur. Ancak bu kişinin davranışları dine uygun bulunmadığından dönemin Zeydi imamların birisi tarafından öldürtülmüştür.²⁴⁵

XIX. Yüzyılın ortalarından sonuna kadar Yemen’de yolsuzluklar artış göstermiştir. Kahve geliri düşmüş, Kızıldeniz limanlarından elde edilen gelirde azalmalar olmuştur. 1849 yılında Osmanlı devleti Kızıldeniz kıyısındaki Hudeyde Şehrini ele geçirmiş ve Sana’ya yerleşmiştir. Ancak burada yerli halkın tepkisiyle karşılaşmıştır. Bu durum 20 yıl kadar devam etmiş ve 1869’da Süveyş Kanalı’nın açılmasıyla merkezdeki dağlık bölgeye ciddi bir yönelim olmuştur. Osmanlı devleti 1872’de Sana’yı ikinci defa ele geçirdiğinde ise bu defa yerli halkın daha fazla destek görmüştür.²⁴⁶

Geçmişte Hindu tüccarları ve İslam öncesi Yahudileri de içinde bulunduran Yemen halkı İslam’ın ilk döneminde Medine’de peygamberi destekleyenlerin Yemenli olduğuna dair Saik ve Kuran’daki Yemen’le ilgili ayetler nedeniyle ‘‘soylu bir halk’’ oldukları inancındadırlar. Bu dönemde Şafii mezhebine tabi olan Sünniler çoğunluğu oluştururken, ikinci sırada ise Zeydi Şiiler geliyordu. İmamlık makamını savunan Zeydiler geçmişten itibaren devlet karşıtı olmuşlardır. Zeydiler geçmişteki Kasımi Hanedanlığının yıkılmasını da imamlığı daha az önem verilmesinin bir

²⁴⁵ Serpil Açıkalın, Gamze coşkun, Sedat Laçiner, ‘‘Yemen Dosyası; ‘‘Fakirlik ve Terör Kısacasında bir Ülke’’, USAK Yay. 2010. Ankara. s. 54-55.

²⁴⁶ Serpil Açıkalın, Gamze coşkun, Sedat Laçiner, a.g.e. s. 55.

sonucu olarak yorumlamışlardır. Dolayısıyla gerek Osmanlıların gerekse diğer devletlerin Yemeni idare etmede zorlanmalarının nedeni Zeydiliğe bağlanabilir.²⁴⁷

İngilizlerin Aden'e girmeleri ve Yemen'in geri kalanına yayılmaları çok kolay olmuştur. Çünkü yapı içeriden çürümüştür. Rüşvet ile toprak elde etmek dahi mümkün olmuştur. İngilizlerin Yemen hakkındaki niyetleri belki İstanbul'dan doğru okunmuştur. Ancak Yemen'den bu niyetlerin yeterince görülemediği anlaşılmaktadır. Öyle ki İngilizler Aden'de ilk varlıklarını kurmak istediklerinde onlara bu şehirde kömür deposu adı altında neredeyse bir üs veren Osmanlı olmuştur. Bu kömür deposu izni devamında asker yağmaya kadar giden bir yolu açmıştır.²⁴⁸ Böylece Kuzey Güney Yemen bölünmesini derinleştiren İngiliz işgali de başlamıştır.

İngilizler bir yandan Yemen'de para karşılığı destek satın almışlar, diğer yandan da yerel halkı ve aydınları Osmanlı karşıtı yapabilmek için bilinçli ve sürekli kampanyalar düzenlemişlerdir.

İngilizlerin Yemen politikasında önemli etkenlerden biri de halifeliktir. II. Abdülhamid'in dış politikada hilafetten yararlanma politikası İngilizleri ziyadesiyle rahatsız etmiş ve bu rahatsızlık bir süre sonra halifeliğin altını oyma ve hilafeti Türklerin elinden alma çabasına dönüşmüştür.²⁴⁹

Yemen İngilizler kadar Fransızlar için de önemli idi. İngiliz hakimiyetine son vermenin Hindistan yolunu ele geçirmekten olduğunu düşünen Fransızlar özellikle Yemen gibi stratejik bir noktaya dikkate almak zorundaydılar. Fransa ülkenin

²⁴⁷ Serpil Açıkalın, Gamze coşkun, Sedat Laçiner, a.g.e, s. 55-47

²⁴⁸ Serpil Açıkalın, Gamze coşkun, Sedat Laçiner, a.g.e, s. 59.

²⁴⁹ Serpil Açıkalın, Gamze coşkun, Sedat Laçiner, a.g.e, s. 59.

güneybatısında Şeyh Sait diye adlandırılan bölgeyi 1840'ta işgal etmiştir. Bu tarihten yaklaşık 31 yıl sonra 1871'de ise Osmanlı baskıları sonucu Fransızlar bölgeyi terk etmişlerdir.

IV. BÖLÜM

BASRA KÖRFEZİ ÜZERİNDE ULUSLARARASI GÜÇ MÜCADELESİ

4.1 XIX. Yüzyılda İmparatorlukların Basra Körfezine Yönelik Politikaları

Körfez özellikle XIX. Yüzyıldan başlayarak sömürgeci ülkeler tarafından kendi çıkarları doğrultusunda ve rakip imparatorluklar arasındaki güç dengelerine uygun olarak parçalanmıştı. Londra yalnızca rakiplerini saf dışı etmeyi başarmakla kalmamış, aynı zamanda Hint Yolunun kontrolünü, bir bütün olarak körfeze el koymaya dönüştürmüştü.²⁵⁰

Rusya'nın Orta Doğu'daki çıkarlarına ters düşen ve ayrıca kendisini Hindistan'a bağlayan yollarını tehdit eden hareketlerini dikkate alan İngiltere Hükümeti reformlar sonucu Osmanlı'nın yeniden güç kazanmasını ve Orta Doğu'da Rus karşıtı politika izlemesini beklemekteydi. İngiltere Hatt-ı Hümayun'un Müslümanlar ile gayrimüslimlerin eşitliğini sağlamasıyla Rusya'nın dindaşları ve soydaşları Ortodoks Slavları koruma bahanesiyle Osmanlı'nın içişlerine karışmasının son bulacağını ummaktaydı. Böylece Rusya'nın Orta Doğu'daki nüfuzunun azalması İngiltere'nin Osmanlı topraklarında etkili olmasına yol açacaktı.²⁵¹

Diğer taraftan İlk Rus-İran savaşı 1804'ten 1812'ye kadar Gürcistan'ın kontrolü amacıyla Güney Kafkasya'da cereyan etti. Tahran bu bölgeyi kendi

²⁵⁰ Alain Gresh, Dominique Vidal, a.g.e., s. 5.

²⁵¹ Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Tanzimat; Değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, 'A.D. Novıçev, (çeviren) Darhan Hıdıralı, 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Dış Politikadaki Boyutları, Phoenix yay. 2. Baskı, Ankara 2006. s. 261.

egemenlik alanı içinde kabul ediyordu. Öte yandan Sen Petersburg burada 1799'dan beri birliklerini konuşlandırmıştı. Ve 1800'de Gürci kralın ölümünden sonra 1812 Ekim'inde bu toprakları ilhak etmişti. Son muharebe 1812'de Aras nehri üzerinde Aslanduz'da meydana geldi. İran kuvvetleri tam bir bozguna uğradı ve bir yıl sonra Ekim 1813'te Feth-Ali Şah Gülistan Antlaşmasını imzaladı. İran Kafkas eyaletlerinin çoğunu kaybetmiş oldu. Karabağ, Dağıstan, Şirvan, Gürcistan ve Tales'in bir kısmı ile Gence ve Bakü şehirleri Rus hakimiyetine girdi.²⁵²

1837'de İran tarafından Herat'ın ele geçirilmesi, Rusların bu bölgeye sızmasını kolaylaştıracaktı. Bu ise Londra tarafından hoş karşılanmayacaktı. Bu durumda İngiltere Basra Körfezinde bir güç gösterisine başvurarak tepkisini gösterecekti. Bombay'dan gelen İngiliz birlikleri Haziran 1838'de Harg Adası'nı işgal etti.²⁵³ Yine benzer şekilde XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için en büyük ve tehdit tehlikelerden biri de şüphesiz Rusya idi. 1871'den sonra Almanya'ya dönüşen Prusya, Avrupalı güçler arasında Şark sorunu ile en az ilgilenen ülke idi. Bu yüzden Osmanlı yönetimi sürekli İngiltere, Fransa ve Rusya'nın desteğini arıyordu. Bu üç devlet, 1856 yılında aktif olarak imparatorluğun bütünlüğünü ve bağımsızlığını garanti etmişlerdi. Ancak bu sözlerine sadık değillerdi.²⁵⁴ Böyle bir durumda Osmanlı devlet adamları ve diplomatları tarafından kullanılan yöntemler

²⁵² Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, "İran'ın son iki yüzyıllık tarihi", (çeviren, Reşat Uzmen), Bilge Kültür Sanat yay. 2011. İstanbul. s. 17-18.

²⁵³ Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, a.g.e., s. 20

²⁵⁴ Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Tanzimat; Değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, "Roderic Davison, (Çeviren, Hayrettin Pınar) Tanzimat Döneminde Osmanlı Diplomasisinin Modernleşmesi" Phoenix yay. 2. Baskı, Ankara 2006. s. 213.

Avrupa'daki siyasal duruma paralel olarak şekilleniyordu. En önemli yöntem, tamamen yeni olmamakla birlikte, Osmanlı çıkarlarını herhangi bir Avrupa devletinin desteğini yanına alarak savunmaya yönelikti.

4.2 Osmanlı İmparatorluğundan imtiyaz koparma çabaları

Almanya Osmanlı İmparatorluğu ile yaptığı Demiryolu Anlaşması ile yalnızca demiryolu imtiyazı elde etmekle kalmamış aynı zamanda demiryolunun geçeceği toprakların mülkiyetini, demiryolunun her iki tarafındaki 20 mil'lik genişliği olan şeritler içinde kalan yeraltı kaynaklarının imtiyazını da almış bulunmaktaydı. Konsorsiyum aynı zamanda Bağdat, Basra ve Basra Körfezi terminalinde modern limanlar inşa etme ve depolama tesisleri kurma hakkını da elde etmişti.²⁵⁵ Almanya'nın bu projeye verdiği önem Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Marschall tarafından hazırlanan rapordan anlaşılmaktadır. Büyükelçi raporda şöyle demektedir.²⁵⁶ “*Ekonomi ve politikanın aynı şeyler olduğunu savunan öğreti günümüzde geçerliliğini yitirmiştir. Ekonomilerini geliştirebilmiş uluslar, politik etkilerini de artırmışlardır. Ekonomik açıdan geri kalanlar ise politik olarak da zayıf kalmışlardır. Eğer Almanya Doğu'da ekonomik etkinliğini artırmaya devam ederse, Alman mallarını Alman gemileriyle taşıma sürecini hızlandırmak için Haydarpaşa Limanı inşa edilip, oradan Anadolu Demiryolu Bağdat'a kadar bir Alman girişimi olarak ve yalnız Alman malzemesi kullanılarak gerçekleştirilirse, tüm Doğu topraklarının bir tek Pameronyalı askerin kemikleri kadar değer taşımadığı ifadesi aktüel gerçekliğini yitirmiş tarihi bir anı olarak kalacaktır.*”

²⁵⁵ Veysel Ayhan, İmparatorluk Yolu: Ortadoğu ve Petrol, Dora Yay. Bursa, 2. Baskı, 2009. s. 108.

²⁵⁶ Murat Özyüksel, Abdülhamid Dönemi Dış İlişkileri, Der; Faruk Sönmezoğlu, Türk Dış Politikasının Analizi, İstanbul, Der. Yay., 1994. s. 21.

Osmanlı Devletine karşı çıkarılan isyanlarda İngiltere'nin yerel aktörlere verdiği ekonomik destek büyük bir rol oynuyordu. İkinci Abülhamid bunun önüne geçebilmek için aynı politikayı takip etmiş başta şeyhler olmak üzere yerel aktörlere ciddi oranda paralar ve çeşitli hediyeler vermiştir. İkinci Abdülhamid'in bu siyaseti çok etkili olmuştur.

Örneğin, San'a ileri gelenlerinden Seyyid Hasan Salah Efendi, Kevkeban denilen yerde mahsur kalmış iki bölük Osmanlı askeri için oğlunu rehin bırakarak hem bu askeri kurtarmış hem de oraları Osmanlı Devletine itaatkar bir duruma sokmuştur.²⁵⁷

Avrupa devletlerinden özellikle İngiltere, Fransa ve Almanya Devletleri'nin ekonomisi oldukça büyümüşü. Buna karşılık ekonomisi büyük ölçüde ziraate dayanan Osmanlı Devleti'nin Batı dünyasını takip etmekte yavaş kalması, ziraat üretimi artan ülkelerle rekabetini güçleştirmiştir. 1870'ten sonra ise ekonomik manada önemini iyice kaybedecekti.²⁵⁸

Almanya'yı İstanbul vasıtasıyla Basra Körfezine bağlayacak olan Bağdat Demiryolu projesinin Alman sermayesiyle gerçekleştirilecek olması, bölgede ekonomik ve siyasi çıkarları olan batılı devletleri rahatsız etmiştir. İngiltere Almanya'nın nüfuz bölgesini demiryolu vasıtasıyla Orta Doğu ve özellikle Basra'ya kadar yayıp ileride Hindistan ve bölgedeki çıkarlarını tehdit edebileceğini düşünüyordu. Fransa ise başta Suriye ve Filistin olmak üzere, Akdeniz bölgesindeki çıkarları açısından benzer endişeler taşıyordu. Rusya da Alman mallarıyla rekabet

²⁵⁷ İhsan Süreyya Sırma, a.g.e., s. 181.

²⁵⁸ Donald Quataert, 19. Yüzyıla Genel Bir Bakış", Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, C. II. İstanbul. 2004. s. 899-965

etmenin zorluklarının yanı sıra, İran ve Körfez’de İngiltere’den sonra bir başka güçlü devletle daha rekabet etmek zorunda kalacağının endişesini taşıyordu. Rusya’nın diğer korkusu da Alman hattının Osmanlı’nın doğu illerinden geçirilme ihtimaliydi. Nitekim Rusların karşı çıkması yüzünden Bağdat hattının Sivas üzerinden geçirilmesinden vazgeçilmişti.²⁵⁹

4.3 Dört İmparatorluğun Rekabeti²⁶⁰

Transit yolların hızlı modernleşmesi Batının bölge ile iktisadi ve finansal ilişkilerin karmaşık bir hale gelmesi, Almanya’nın nüfuzunun artması İngilizlerin yüzyılın son çeyreğinde siyaset değiştirme yoluna gitmesi ve 1882 yılında Mısır’ı işgal etmesi ile sonuçlanacaktı.

Almanya’nın gerek koloniyal davranışı gerekse endüstrileşme biçiminin İngiltere’den farklı olması onu sömürgecilik yarışında geri bırakmıştır. 1860’lardan sonra sanayileşme sürecine girmiş olan Rusya’yı, Almanya’nın endüstriyel ürün satacağı ve hammadde temin edeceği ülke olmaktan çıkarmıştır. Rusya da diğer merkantilist ülkeler gibi gümrük duvarlarını yükseltmeye başlar.

İngiltere, Fransa ve Rusya’nın Osmanlı ülkesindeki Hristiyan azınlıkları kışkırtmaları, İngiltere’nin meşrutiyet yönetimini desteklemesi, diğer taraftan Balkanlarla hiçbir ilgisi olmayan ve kendi sorunlu demokratik geleneği gereği II.

²⁵⁹ Ufuk Gülsoy, Kutsal Proje: Ortadoğu’da Osmanlı Demir Yolları, Beta Yay. İstanbul. 2010. s.32.

²⁶⁰ İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya.

Abdülhamit yönetimine karşı II. Wilhelm'in tutumu Sultan Hamit yönetiminin Almanya nüfuzunu kabulünü hızlandırmıştır.²⁶¹

17 Kasım 1869 yılında Fransızlar tarafından açılan ve 1875 yılında İngilizler tarafından satın alınan Süveyş Kanalı, Kızıl Deniz, Hint Okyanusu ve Basra Körfezi arasında ulaşımı sağlayan çok önemli bir su yolu, Britanya imparatorluğu içinse gerçek bir hayat damarıydı. Kanal bu özellikleriyle Londra'nın çıkarlarının farkına varma sürecini çok büyük ölçüde hızlandıracak ve Büyük Britanya'ya global stratejisi açısından bölgeyi ele geçirme zorunluluğunu hatırlatacaktı.²⁶²

Doğu'nun kıymetli ticarî malları Hint okyanusunu aşıp, Basra Körfezi yoluyla Bağdat-Halep-Suriye limanlarına geliyordu. Diğer bir yol ile de Kızıldeniz'in iki yanını teşkil eden Arabistan ve Afrika sahillerindeki şehirlere varıyor ve oradan da İskenderiye'ye ve diğer Akdeniz limanlarında toplanıp Avrupa'ya sevk ediliyordu²⁶³.

Portekizlileri Hindistan'a sonra da Uzakdoğu'ya götüren sebepler bunun gibi hem iktisadi ve hem de dini idi. Batı Afrika Guiné'si altını, Asya'nın baharatı ile geçmişlerinden akıp gelen haclı ruhu ve efsanevi Preste Joao'yu bulma arzusu idi²⁶⁴

²⁶¹ İlber Ortaylı, “İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu”, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Yayınları, Ankara. 1881. s.49.

²⁶² Alain Greshe, Dominique Vidal, Ortadoğu, Mezopotamya'dan Körfez Savaşına (Fransızcadan çeviren; Hamdi Türe), Alan Yay. İstanbul. 1991. s. 32.

²⁶³ Turgut Işıksal, “Arşivlerimizde Osmanlıların Süveyş Tersanesi ve Güney Denizleri Politikasına İlişkin En Eski Belgeler”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, S: 22-27(1969), s.54.

²⁶⁴ Salih Özbaran, “XVI Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu”, İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi, S.25. İstanbul. 1971. s. 51-52.

XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Hindistan'a yönelik politikalarına ağırlık veren İngiltere'nin Arap Yarımadası ile temasları XVII. yüzyıl başlarına kadar iner, asıl olarak da XVIII. yüzyıl sonlarıyla XIX. yüzyıl başlarına tesadüf eder. İngiltere bir yandan Hindistan-Süveyş yolunu kontrol altında tutabilmek ve Uzakdoğu'dan gelip, Orta Doğu ve Avrupa'ya giden ticaret trafiğine el koymak maksadıyla Babü'l Mendeb Boğazı'nı kontrol etmek isterken, diğer yandan da Basra Körfezi'ni elde tutmak gayesini taşıyordu. Bağdat hattı Kuveyt'le birleşir ve Kuveyt üzerinde İngiltere hakimiyeti kurulursa, İngiltere Atlas Okyanusu-Kap-Kızıldeniz- Süveyş yollarından ayrı olarak Basra-Kuveyt-Bağdat hattına sahip olacaktı. Böylece Uzakdoğu'ya giden yolların en kısası olan bu yolu istediği zaman açıp kapatma hakkına sahip olacaktı.²⁶⁵

İngiltere, 1801 yılından itibaren Aden ve Yemen bölgeleriyle aktif olarak ilgilenmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti için Yemen 1839'da mesele haline gelmiştir. Bu dönemde İngiltere Osmanlı Yönetiminden Aden'de bir kömür deposu yapma iznini koparmıştır. İngiltere aynı zamanda Aden'i işgal etmiştir. 1857 yılında da Babü'l Mendeb Boğazı'nda bulunan stratejik Perim Adası'nı işgal etmiştir. Bundan sonra İngiltere Yemen'in kuzeydoğusuna doğru genişlemesini sürdürmüştür. Yemenli şeyhleri kendi lehine kazanmak yolunda bazı faaliyetlere de girişmiştir.²⁶⁶

XIX. Yüzyıl boyunca, İngiltere başta olmak üzere bütün batılı güçler, Osmanlı hakimiyetinde bulunan Arap Yarımadası ve Kızıldeniz sahilleri ile alâkadar olmuşlardır. Batılı güçlerin bölgeye taarruzları askerî, siyasî, kültürel ve diplomatik olmuştur. İngilizler yakın aşiretlerle bire bir temas kurmuş bölgeye çok sayıda

²⁶⁵ Süreyya Sırma, a.g.e., s. 87-90.

²⁶⁶ Süreyya Sırma, a.g.e., s.-90.

istihbarat mensubunu göndermişlerdir. Bölgedeki kabile liderlerine ileriye yönelik vaatler ve paralar önermişlerdir. Bölge aşiretleri arasında hüsumeti körükleyerek büyük paralar harcayarak onlara silah temini dahi sağlamışlardır.

Osmanlı Devleti, İngiltere ve Araplar arasında çıkan anlaşmazlıkların kökeninde stratejik bölgelerin kontrolü ve halifelik makamının siyasi üstünlüğünden dolayı çıkan anlaşmazlık vardır. 1870’lerde İngiltere Asya, Hindistan ve Orta Doğu’daki çıkarlarını Osmanlı Devleti’ni destekleyerek koruma yerine kendisi için önemli olan Osmanlı bölgelerini, doğrudan kontrol altına alarak koruma düşünceleridir. Aynı zamanda İngiltere Arap hilafetini gündeme getirmiş, II. Abdülhamid’in hassas olduğunu bildikleri için, zaman zaman O’na bir şey yaptırtmak istediklerinde el altından Arap hilafeti ile korkutmak istemişlerdir.

Kızıldeniz’de stratejik mevki olan Basra-Kuveyt ve Akabe Arabistan Yarımadasının iki tarafında bulundukları gibi, Basra Körfezi ve Kızıldeniz su yollarının en uç noktasındadır. Ayrıca Kuveyt, Irak kıtasının Hint denizine açılan bir koridoru, Akabe de Kızıldeniz’de Şam-Mekke hattının çıkış noktasıdır. Bu bölgelere hakim olacak güçler, Arap Yarımadasını kontrol edebileceği gibi, Suriye ve Cezire’de hakim olan devletlerin de bütün kuvvetlerini denize çıkarmaları bu suretle mümkün olabilirdi.²⁶⁷

Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı hakimiyetinde iken güçlenen bazı yerel güçler özellikle Basra Körfezi ve Irak üzerinde Osmanlı-İran rekabetinin yoğunlaştığı iki dönemde (1587-1620 arası ile 1736-1747) devlete karşı ayaklanmışlardır. Osmanlı Devleti Basra Körfezi’nin tamamını kendi mülkü saymakla birlikte, İran’ın bölgedeki fiili varlığından dolayı adeta iki taraf arasında

²⁶⁷ Danyal Bediz, “ Süveyş Kanalı’nın Önemi”, DTCFD, C. IX. S. Ankara. 1951. s.330-331.

her hangi bir anlaşmaya bağlı olmayan sessiz bir ittifak doğmuştur. Körfezin batı sahilleri Osmanlı'ya doğu sahilleri İran toprağı olarak kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti, Körfez'deki bütün adaları kendi toprağı kabul etmekle birlikte, fiili durum anlatılardan öteye gidememiştir.²⁶⁸

Diğer taraftan Katar, güneyden Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin çevirdiğı, Basra Körfezi'nin güneybatısında, Arap Yarımadası'nın kuzeydoğı sahilinde Bahreyn ve Bahrü'l-Benat Körfezleri arasında kuzeye doğru uzanan yarımada üzerinde kurulmuş Basra'nın önemli kazalarından biri idi.²⁶⁹

Basra'nın stratejik önemi ise, Basra Körfezi'nden ileri gelmektedir Buranın denize açılan kapı olması her dönemde stratejik olarak değerin artmasına neden olmuştur. Körfezin önemi Süveyş Kanalı'nın açılması ile de daha fazla artmıştır. Örneğin Osmanlı yönetimi 1871'de Yemen vilayetine gönderdiği bir yazıda, Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla Bahriye Nezareti'nin Basra Körfezi ve Kızıl Deniz'e daha kolay ulaşabileceğı ayrıca Basra Tersanesi'nin ıslahı ve Kızıl Deniz'de liman ve üslerin kurulmasıyla devletin Arap Yarımadası sahillerinde gücünü göstereceğı belirtiliyordu. Böylece bölgedeki Arap şeyhlerinin devlete bağıllığı pekişecekti.²⁷⁰

Basra Körfezi'nde limanlarla denizyolu ile yapılan ticarette limanların tamamı körfezin kuzeyinden, güneyindeki Hürmüz Boğazı'na kadar olan coğrafyada bulunmaktadır. Limanların önemli bir kısmı İran kıyılarında (Harc, Çark, Kays, Keşim Adaları, Bender-i Rih, Bender-i Cassim, Bender-i Abbas, Taherî, Keç, Maşûr, Lince, Ebu'sh-Şehr, Kinikun, Deylem Limanları) yer almaktadır. Kuveyt, Katif,

²⁶⁸ BOA, MD, Nr.3, Hüküm 367.

²⁶⁹ Zekeriya Kurşun, "Katar" mad., C.XXV, İA, TDV Yay. Ankara. 2002. s.29.

²⁷⁰ BOA, İMM 1661, LEF 5.

Bender-i Havs, Şarcıh, Re'sûl-hayme gibi limanlar Basra Körfezi'nin batısı ve Arabistan Yarımadası kıyılarında yer almaktadır. Bahreyn ise körfezin en büyük adası durumundadır. Bahreyn özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında yoğun bir hakimiyet mücadelesine sebep olmuştur²⁷¹

Körfez haricinde deniz yoluyla yapılan ticarete ise; Umman, Maskat, Sur, Yemen, Cidde, Numan, Bombay ve Hindistan ve Amerika olmak üzere toplam dokuz nokta ile ticarî mübadele gerçekleşmiştir. Umman'ın önemli iskeleleri olan Maskat ve Sur limanları bugün Umman Sultanlığı içinde; Yemen, Cidde, Numan limanları Arabistan Yarımadası limanlarında, diğerleri ise tamamen farklı coğrafyalarda yer almaktadır. Basra'nın Umman ile olan ticareti daha çok Maskat ve Sur Limanları vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Bu limanlar, "Hindistan Yolu" üzerinde bulunması ve ticarî öneminden dolayı, İngiltere tarafından, Basra Körfezi ile olan ticaretinde bir üst olarak kullanılmıştır. Maskat ve Umman Sultanlığı 1892'de İngiliz himayesine girmiştir.²⁷²

1820'de İran-Rusya savaşı yayılınca İngiltere Basra Körfezinin güney kıyılarını korsanlarla mücadele etme bahanesiyle yerel yöneticilerle yaptığı anlaşmaya dayanarak işgal etti. Ancak bu ülkenin amacı enerji açısından dünyanın kalbi olan bu bölgede güç elde etmektir. Safevi döneminde de İngilizler bölgede bulunmuşlar ancak bu sadece ticaretle sınırlı kalmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Şeyhlikler üzerine uyguladığı baskı ile İran ve Osmanlı Devletini daha da zor durumda bırakmıştır.

²⁷¹ Davut Hut, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra Gümrüğü", Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, S:3 (2000), s. 123

²⁷² Davut Hut, a.g.e., s. 131

Basra körfezi Çin-Hind körfezinin ticaretinin Avrupa ve Osmanlıya akış yolu üzerinde olduğu için tarihin ilk dönemlerinden beri bütün dünya tüccarları dikkatini bu bölgeye çevirmişlerdir.

İngiltere'nin bu bölgeye yoğun ilgi göstermesinin diğer bir nedeni de Hindistan tarımına duyduğu ihtiyaç. Ancak Hindistan'a yol Basra körfezinden geçiyor ve körfezde de Osmanlı ile İran gibi dönemin iki güçlü devleti bulunuyor ve bu devletlerin yolu kesip Hindistan üzerinde nüfuz kurmalarından duyduğu endişe var. Bu yüzden de tüm dikkatini bölgeye çevirip bölgede karışıklık çıkarak kendi çıkarlarına gelebilecek herhangi bir tehlikeyi önlemeye çalışmıştır.

1913'te İngiltere bir karar aldı. Artık savaş gemilerinde kömürle çalışan motorlar yerine daha hızlı hareket edebilmek ve daha kolay manevra yapabilmek için petrole çalışan motorlar kullanacaktı.²⁷³ Bu karar İran petrollerinin değerinin bir anda yükselmesine yol açtı.

XIX. yüzyıl boyunca sürekli savunma anlaşmaları yapan Osmanlı Devleti İttihat ve Terakki'nin iktidara el koymasından sonra aktif bir politika izlemeye başladı. Almanya ile yakın ilişkilere sahip olmasına rağmen 1911'de İngiltere ile ittifak girişiminde bulundu. Fakat İngiltere Osmanlı Devletinin sorumluluklarını yüklenmemek ve Rusya'yı karşısına almamak için bu isteği kabul etmedi.

1616'da İngilizler Kurdukları Doğu Hint Şirketiyle ilk defa Basra Körfezinde ticarete giriştiler. 1763'te Şirketin bulunduğu şehre '' *The Governor of the English*

²⁷³ Meisam Taheri Ben Chenari, Colonialism Of England in Persian Gulf, Persian Gulf Studies Center. <http://persiangulfstudies.com/en/index.asp?p=pages&ID=219> Erişim tarihi :12.07. 2012

Nation in the Persian Gulf'' statüsünde bir vali atandı.²⁷⁴ 1872'de Osmanlı tarafından ele geçirilen Katar ise 1914'e kadar Osmanlı egemenliğinde kalmıştır.

ABD'nin körfeze olan ilgisi ise diğer devletlerden farklı olarak ABD'nin kuruluş tarihine kadar uzanmaktadır. XVIII. Yüzyılın sonuna doğru Amerikan deniz tüccarları Basra körfezinde görülmeye başladılar.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde ABD ticarete Hint Okyanusu'nda genişlemeye devam etti. Bunun devamını isteyen ABD Muskat Sultanı ile ilişki kurmak istedi. XVIII. yüzyılda beni Halid çeşitli fırsatlarda Osmanlıya bağlılığını dile getirdi. 1775'teki İran saldırısı karşısında Osmanlıya desteğini sundu.²⁷⁵ 1820 yılının sonuna doğru İngiltere'nin Basra'daki siyasi asistanı Muhammareh'teki varlığını geçi olarak kaldırdı.²⁷⁶

1877-78 Osmanlı-Rus savaşı esnasında Rusya'nın doğu Anadolu'da ilerlemesi bir çok açıdan İngiltere için tehlike arz ediyordu. Çünkü bu ilerleme Suriye ve Mezopotamya üzerinde Rus tehdidini gündeme getiriyordu. Mithat Paşa 21 Ocak 1871'de İstanbul'a çektiği bir telgrafta Abdullah'ın kardeşi ve düşmanı olan Suud'un Muskat taraflarından topladığı askerler ve İngilizlerin yardımıyla Basra

²⁷⁴ Faik Reşit Unat, "Basra Körfezi Meselesi, (Bahreyn Adaları, El-Katar ve Korsan Sahili)", Hariciye Vekaleti Matbuat Umumi Müdürlüğü:15, Ankara. 1931. s . 6.

²⁷⁵ Abideen, Muhammed Ali, The Historical Pretext For The Occupation of Kuwait, (Çeviren; M.S.Khalili), Stara Press, Kuwait. 1995. s . 32.

²⁷⁶ Lorimer, J. G, Gazetteer of the Persian Gulf, Oman and Central Arabia, Vol. I. Chapters X-XII. London. 1986. s. 1650.

Körfezindeki Katif, Ahsa ve diğer bazı bölgeleri ele geçirdiğini bildirmiştir. Bu durumda Necid sahillerinde idare fiili olarak Suud'un eline geçmişti.²⁷⁷

4.4 Demir Yollarının Körfez Politikalarına Etkisi

Tarih boyunca ticaret yolları milletlerin yaşamı ve diğer milletlerle ilişkileri üzerinde önemli bir rol oynamıştır. Bunun farkında olan Osmanlı Devleti diğer devletlerin ekonomik desteğiyle demir yolları yapma yoluna gitmiştir. Ancak bu girişim diğer devletlerin tepkisine yol açacaktı.

İngilizlerin Arabistan üzerindeki yayılmacı faaliyetleri Güney Arabistan'da olduğu gibi, Basra ve civarında da yürütülüyordu. Aynı düşüncelerle Orta Arabistan'da hakimiyet mücadelesi veren İbn Suud hanedanı başta olmak üzere bir çok Arap şeyhi İngilizlerden yardım ve teşvik görüyordu. İngiltere Necid bölgesinde kuvvetli bir Osmanlı hakimiyeti yerine, bir Vehhabi iktidarını çıkarları açısından daha uygun görüyordu.²⁷⁸

4 Ağustos 1871'de İstanbul-Bağdat-Basra demiryolu projesinin ilk bölümü olarak planlanan 91 km'lik Haydarpaşa-İzmit hattının yapımına başlandı. Bu hat tamamen Osmanlının kendi imkanları ile yapacağı ilk hat olacaktı.²⁷⁹

²⁷⁷ Detaylı bilgi için bkz. Zekeriya Kurşun, Basra Körfezinde Osmanlı İngiliz Çekişmesi; Katar'da Osmanlılar, Türk Tarih Kurumu. Ankara. 2004.

²⁷⁸ Ufuk Gülsoy, "Kutsal Proje: Ortadoğu'da Osmanlı Demir Yolları", Beta Yay. İstanbul. 2010. s.71.

²⁷⁹ Ufuk Gülsoy, a.g.e.,s.226.

Osmanlı demiryolu inşaatları, kısa sürede, büyük devletlerin birbiriyle kıyasıya rekabet ettikleri yatırım alanları haline geldi. Bu yeni dönemde ekonomik çıkarlar siyasi çıkarlarla iç içe girdi. Osmanlı Yönetiminin, Bağdat ve Basra'ya kadar bir demir yolu inşa etme niyetinde olduğunu bilen İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Henry Layard, 1878'de Osmanlı devletini İktisadi olarak güçlendirecek bu hattın İngilizler ile birlikte yapılmasını tavsiye etti. Bu hattın İngiliz şirketlere yaptırılması karşılığında hem güvenliğin sağlanması hem de Osmanlı topraklarını Ruslara karşı savunmayı taahhüt ediyordu.²⁸⁰

4.5 İngiltere'nin Basra Körfezi ve Hint Okyanusu Siyaseti

Glubb Basra Körfezinin İngiltere için öneminden bahsederken 'Arap Koridoru' kavramından bahseder. Buna göre doğuda Basra Körfezi, batıda Kızıl Deniz ve güneyde Aden Körfezi ve güney doğuda Hint Okyanusu Arap koridorunun sınırlarını oluşturur. Güney Asya ülkelerinin ürünleri ile Akdeniz havzasının ürünleri farklı iklim ve coğrafi koşullar nedeniyle birbirinden farklı olduğu için bu iki dünya arasında malların el değiştirmesi ancak bu koridorun kullanımıyla mümkün olması Arap koridorunun önemini gösterir.²⁸¹

Lewis, Avrupalıların ticaret yoluyla gelişlerini ve bölgede İngilizlerin yaptığı gibi yerleşebilmelerini görece olarak manevra kabiliyeti yüksek, daha güçlü ve ekonomik gemilere sahip olmaları ile açıklar. İkincil olarak, Lewis, merkantilist hareketin bir neticesi olarak üretim eksenli batının tüketim eksenli müslüman Orta Doğu karşısında daha etkin bir ticari organizasyona sahip olmalarının bölgede

²⁸⁰ Ufuk Gülsoy, a.g.e. 229-230.

²⁸¹ John Bagot Glubb, Britain and The Arabs, Hodder and Stoughton, London, 1959. s.19.

yerleşmelerine katkıda bulunduğunu ilave eder. Lewis'e göre bu yerleşme sürecindeki üçüncü etken ise batılı tüccarların 'business-minded' hükümetlerinin desteğini almaları ve fakat Müslüman tüccarların böyle bir destekten yoksunluğu, batılı tüccarlara rekabet üstünlüğü kazandırmıştır.²⁸²

Arap topraklarına ve Basra Körfezi'ne İngiltere'nin girişi ve yerleşmesi muhtelif aşamaları içerir. XIX. yüzyılın ilk iki çeyreğine kadar bu ilgi daha çok transit ve geçiş amacına yönelikken, 1839'da İngiltere Aden'i kıyılardaki güvenlik gerekçesi ile zapt eder. Ancak İngiltere buradaki varlığını 1882'ye kadar 'Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını muhafaza etmek' olarak sunmuştur. Nitekim Osmanlı Devleti amaçları iktisadi olan bir İngiltere ile ittifakı amaçları yayılmacı ve işgalci olan Fransa ile ittifaka tercih etmişlerdir.²⁸³

1600 yılında yönetmeliği oluşturulan Doğu Hindistan Şirketi'nin Basra Körfezindeki siyasi faaliyetleri XVIII. yüzyılın sonlarına doğru genişlemeye başlar. Bu Doğu Hindistan Şirketi'nin (DHS) Hindistan Yarımadasında artan gücünün bir yansımasıdır. Hindistan'da İngiliz İmparatorluğu'nun genişlemesine paralel olarak bu büyüyen yapıyı kuzey doğudan gelecek tehlikelere karşı koruma ihtiyacı da büyümüştür. Bu nedenle Afganistan, İran ve Basra Körfezi kritik bölgeler olarak adlandırılmıştır. İngilizlerin bu yaklaşımlarında yanılmadıklarını 1798 senesinde Bonaparte Mısır'a girerek ispatlamıştır.²⁸⁴

²⁸² Bernard Lewis, *The Shaping of the Modern Middle East*, Oxford University Press, 1994. s.27-28.

²⁸³ Bernard Lewis, a.g.e., s.32.

²⁸⁴ Farah Toufic, '' Protection and Politics in Bahreyn, 1869-1915'', American University of Beirut, Beyrut. 1985. s. 13-15

1798 yılından sonra İngiliz politikasının öncelikli amacı doğudaki sömürgelerine saldırmak amacıyla körfezi bir geçiş üssü olarak kullanmak isteyenlere veya bir ‘iletişim kanalı’ olarak tanımladıkları körfezdeki yapıyı değiştirmek isteyenlere karşı burayı korumak olmuştur.²⁸⁵

İngiltere için Basra Körfezi’nin siyasi öneminin artması DHŞ’nin statüsündeki birtakım değişikliklerin yansıması olarak karşımıza çıkar. DHŞ’nin Basra Körfezindeki ilk ticari ikametgâhı İran’ın körfezdeki sahilindeki Bushire şehrinde 1763 yılında kurulmuştur.

İngiltere Hindistan sömürgelerini ele geçirdikten sonra, sömürgelerine giden yol üzerinde bulunan Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünü savunmaya başlamıştı. Çünkü 1841’de Londra Boğazlar Sözleşmesiyle Rusya’yı boğazlardan uzaklaştırdığı gibi Mehmet Ali Paşa’ya karşı kurduğu ittifakla Fransa’yı da Mısır’dan uzaklaştırarak Basra Körfezi’nin yolunun güvenliğini sağlamış oluyordu.²⁸⁶

İngiltere’nin körfezde yaşadığı en önemli sorun güvenlik konularıyla ilgilidir. DHŞ’nin kayıtları körfezin giriş bölgesinde İngiliz gemilerine sayıları gittikçe daha da çok artan saldırılarla doludur. Hindistan’daki İngiliz yetkililer, körfezdeki mümessillerinin de katılımıyla körfezde korsanlıkla başa çıkma yönünde 1819 yılında ‘rehber prensipleri’ geliştirirler.²⁸⁷ Ancak Arapların ilişkilerine müdahale etmemeye özen göstermek esasına göre davranmayı amaçlarlar. 1829 yılında Arap

²⁸⁵ Farah Toufica.g.e.,s. 14-15.

²⁸⁶ İbrahim Aykun, Erzurum Konferansı (1843*1847) ve Osmanlı İran Hudut Antlaşması Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi. Erzurum, 1995. s . 57.

²⁸⁷ Farah Toufic, a.g.e. s. 17-18.

sahillerinin şeyhi ile ‘yağmacılık’ ve ‘korsanlığı’ sınırlayan bir antlaşma imzalanır. Ancak ilerleyen yıllarda bu antlaşmanın körfezde güvenliği sağlama konusunda yetersiz kaldığı ortaya çıkacaktı.

Daha sonra Bahreyn mümessili olacak olan Kaptan Henneh 1835 senesinde körfezde güvenliği artırmak için ‘Trucial System- Ateşkes Sistemi’ni geliştirdi. Başlangıçta bu sistem sadece on yıllık bir dönem için inci avı mevsimine özgü olarak tasarlandığı ve uygulanmaya çalışıldığı halde 1853’ten sonra devamlı olarak uygulanmak üzere kabul edildi.²⁸⁸ Bahreyn ise bu sisteme İngiltere tarafından takip edilen bir politika gereği olarak dahil edilmemiştir.²⁸⁹

Kayzer Wilhelm’in 1898 tarihindeki Osmanlı ziyareti, İngiltere’nin Süveyş Kanalındaki fiili kontrolüne karşılık Almanya’nın da doğuya Bağdat-Basra üzerinden açılması amacına yönelik olarak değerlendirilebilir. Böylece Bağdat Demiryolu doğuya ve Basra Körfezine ve İslam ülkelerine uzanan ‘Alman Kanalı’ olacaktı. Zira yeni Alman politikası İngiltere karşısında Almanya’nın Orta Doğu’nun hakimi olma iddiasını taşıyordu.²⁹⁰

Bağdat demiryolu Projesinin Osmanlı devlet adamları tarafından nasıl algılandığını en iyi Mithat Paşa’nın Bağdat valisi olduğu dönemdeki icraatı temsil eder. Mithat Paşa Mezopotamya’dan geçecek bir demiryolu hattının Süveyş Kanalı

²⁸⁸ Farah Toufic, a.g.e.s. 19.

²⁸⁹ Jb Kelly, Arabia, The Gulf, The West, Weidenfeld and Nicholson, London,1880, s.2.

²⁹⁰ İlber Ortaylı, İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Yayınları, Ankara. 1881. s.52.

yüzünden kaybedilen ticaret hacminin Basra-Bağdat hattı üzerinden tekrar İmparatorluk topraklarına dahil edilebileceğini düşünmekteydi.²⁹¹

Bağdat Demiryolu Osmanlı Asya'sını boydan boya aşan ve eski İpek yolunu ikame eden bir projeydi. Bu sebeple sadece iktisadi açıdan değil siyasi ve askeri nedenlerle de dönemin büyük devletlerini harekete geçirmiştir. Bu nedenlerle proje İngiltere'nin hem mısır hem de Basra Körfezindeki çıkarlarını tehdit ediyordu. İngiltere'nin projeye şiddetle karşı çıkmasının nedeni bu proje ile beraber Avrupa'nın yakın doğu ve Hindistan'la İngiltere'nin kurduğundan daha kısa zamanda iletişim kurabilecek olmasıydı.²⁹²

İngiltere imtiyazın Almanya'nın elinden alınması için Damat Mehmet Halil Paşa'nın da desteğini almış olan bir komisyon oluşturmuştu. Bu proje Basra Körfezindeki İngiliz-Alman rekabetinin su yüzüne çıkmasına neden olmuştur. Bölgenin ticaret ve ulaşımı ise gayri resmi olarak İngiltere tarafından idare edilmekteydi. Osmanlı hazinesi Basra'da artan iktisadi ve ticari faaliyetten asayiş giderlerinin çokluğu ve Duyun-i Umumiye'nin belli gelir kalemlerini kontrolü altına almış olması nedeniyle yeterince istifade edemiyordu. Yapısal değişimin Atlantik sisteminin bir sonucu olması Basra'yı Osmanlı Devleti'nin değil Avrupa sanayinin hinterlandı statüsüne sokmuştu.

Basra Körfezi'nde İngiltere'nin kurduğu bu egemenlik Kuveyt Emiri ile İngiltere'nin gayri resmi olarak tesis ettikleri antlaşmalar ve mutabakatlar üzerine inşa edilmişti. Basra Körfezi'ne yönelik ortaya çıkan bu yeni durum İngiltere'nin o

²⁹¹ İlber Ortaylı, a.g.e. s.78.

²⁹² İlber Ortaylı, a.g.e.. s. 94-95.

döneme kadar Hindistan Kralı Naipliğine bağlı olan Basra Konsolosu doğrudan doğruya İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na rapor etmeye başlar.²⁹³

İlk İngiliz gemisinin 1497'de Amerika'ya İspanyollardan hemen sonra gitmeleri teknik olarak İngilizlerin denizlerdeki yetkinliğini ispat etmektedir. Vasco da Gama yönetiminde Portekizlilerin Ümit Burnu'nu keşfini takiben Hindistan kıyılarında, Basra Körfezinde ve Doğu Afrika kıyılarında varlık gösterebilmelerinin ve İngiltere'nin geri kalmasının nedenini Glubb, Portekiz ve İspanyol denizcilerinin kendi devletlerince desteklenmelerine ve Papa'nın kendilerine destek temin etmesine, İngiliz denizcilerinin ise böyle bir destekten henüz yoksun olmalarına bağlar.²⁹⁴

Bu nedenlerledir ki İngilizler güneye erişmek için kuzeyden, Rusya üzerinden, yeni bir yol denerler. Temel ticaret üstünlüklerinin yüklü kumaş olması, kuzey hattını cazip kılan, ikinci etkindir. Ancak bütün çabalara rağmen bu plan başarısızlıkla sonuçlanır.

Mısır sorunu ile İngiltere'nin Basra Körfezi'nde varlık göstermesi arasında da paralellikler mevcuttur. Bu durum Arap koridoru denilen coğrafya içinde yer alan yerleşim bölgeleri içindeki organik bütünlüğe işaret eder. Nitekim 1517'de Mısır'ın kontrolünün Osmanlı idaresine geçmesiyle beraber kutsal kentlerin kontrolü de Osmanlı hâkimiyetine geçti. Bu hakimiyetin devamında Şam-Mekke ve Kahire-

²⁹³ İlber Ortaylı, a.g.e.. s.101.

²⁹⁴ John Bagot Glubb, a.g.e. s.23.

Mekke gibi hac yolları da Osmanlı padişahının kontrolüne girmiştir. Bu durum dünya Müslümanları nezdinde Osmanlı padişahının prestijini artırdı.²⁹⁵

İngiltere'nin siyasi ve iktisadi varlığını devam ettirebilmesi için Hindistan sömürgesi üzerindeki kontrolü kritik rol oynadığı kabulünden hareketle Basra Körfezinin durumu İngiltere'nin siyasi planlarında önemli bir yer tutar.²⁹⁶ Buradan hareketle Basra Körfezi'nin ve Basra şehrinin iktisadi tarihinin incelenmesi gerekli görülmektedir.

4.6 Osmanlı-İngiliz Rekabeti

XIX. yüzyılın sonuyla XX. Yüzyılın başında bölgede etkin olan devletler Osmanlı imparatorluğu ve İngiltere olduğundan, bölgedeki uluslararası politikayı belirleyen de bu devletler arasındaki rekabet olmuştur.

Kanuni Sultan Süleyman'ın Hindistan yolu ve 'Arap koridoru' kavramları çerçevesinde Osmanlı Devleti olarak bölgedeki sorumluluğunu ve doğu ticaretinin Osmanlı ekonomisi için önemini kavraması da 1517'den sonra ortaya çıkar.²⁹⁷ Başarısızlığa rağmen düzenlenen seferler sonucunda Osmanlılar Aden Körfezi gibi doğu ticareti açısından stratejik öneme sahip bir bölgeye nüfuz etmeyi başarmışlardı.

Önceleri Portekizlilere daha sonra İspanyollara karşı Basra Körfezinde verilen mücadeleler Osmanlı Devleti'nin Orta Doğu'daki toprakları ile Hindistan

²⁹⁵ Zekeriya Kurşun, DİA, Hicaz maddesi, Cilt:17, s.437.

²⁹⁶ John Bagot Glubb, a.g.e s.19-22

²⁹⁷ Muhammed Mughul, Osmanlı Hint Okyanusu Politikası, Kanuni Devri, Fetih Yayınevi, 1974, İstanbul, s.22.

yolunun bu denizci milletler tarafından kapatılmasına engel olmuştur. Böylece hem hac yolunun güvenliği temin edilmiş hem de ticari kayıplar azaltılmıştır.

Basra vilayeti dahil olmak üzere Yemen'e kadar olan Arap yarımadası Osmanlı denetimi altında bulunuyordu. İngiltere ise, Süveyş Kanalı bölgesini ve Hindistan'a giden deniz yolunu kontrol etmekte ve Osmanlı başta olmak üzere herhangi bir devletin bu bölgede egemenlik kurmasına şiddetle karşı çıkmaktaydı²⁹⁸

Bahreyn, Umman, Muskat ve Katarda ise Osmanlı Devleti'nin resmi memuru bulunmamaktaydı buna karşın İran'ın resmi memuru bulunmaktaydı. Bu memur vasıtasıyla İngilizler Osmanlı yerine İran ile muhatap olmaktaydı. Bu durum da İngilizlerin yanı sıra İran ile de yeni problemlerin ortaya çıkmasına yol açmaktaydı. Hatta Osmanlı nüfuzu o kadar az seviyedeydi ki ticaret gemilerinin yanı sıra savaş gemilerinin de körfezden geçtiği görülmüştür.²⁹⁹

İngiltere'nin bölge ile olan ilgisi ve siyaseti Osmanlı Devleti'nin girdiği her türlü siyasi ve iktisadi ittifaktan etkilenmektedir. Benzer şekilde Osmanlı Devleti'nin topraklarına yapılan ve bu bölgeyi ilgilendiren her türlü saldırı ve tehdit de aynı şekilde İngiltere'nin siyasetine yansımaktadır. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması da benzer şekilde Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde ve İngiltere'nin bölgeye yönelik siyasetinde yeni bir dönemin başlamasına sebep olmuştu.

İngiltere'nin 1850'lerden sonra Umman, Katar ve Bahreyn'in ardından Kuveyt'i de etkisi altına alma girişimlerine karşın Kuveyt, Şeyh Abdullah ve ardından iktidara gelen Şeyh Muhammed bin Sabah döneminde Osmanlı

²⁹⁸ Tayyar Arı, a.g.e s. 141.

²⁹⁹ BOA. A. MKT. MHM, 496/10-4, (18/Ra/1305) 3 Ocak 1888.

İmparatorluğu'na bağlı kalmıştır. Şeyh Muhammed (1892-1896) döneminde İngiltere, Kuveyt ile bir koruma anlaşması girişiminde bulunmasına karşın Kuveyt tarafı İngiliz taleplerine olumsuz yaklaşmıştır. Ancak, 1896 tarihinde Şeyh Muhammed ve küçük kardeşi Şeyh Cerrah'ın aile içi iktidar mücadelesi sonucu öldürülmeleri Kuveyt-Osmanlı ilişkilerini derinden sarsacak gelişmelerin yaşanmasına yol açmıştır.

Abdülhamid bundan başka Araplar arasında baş gösteren milliyetçi hareketlerin de farkındaydı ve bununla ilgili her türlü önlemi de alıyordu. İngiliz Rosebery Kontu 1886 yılında Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazısında bu duruma “bir dereceye kadar var olduğu bilinen bu hoşnutsuz duygular ve sabırsızlık, halkın maddî şartlarını iyileştirmeye ve memleketin servetini büyötmeye yönelik basit önlemlerle yatıştırıldı.” şeklindeki beyanıyla dikkat çekmektedir.³⁰⁰

Kuveyt kaymakamının öldürölmesinden Emir'in kardeşi Şeyh Mübarek'i sorumlu tutan Basra Valisi Hamdi Paşa'nın Kuveyt'e asker çıkartma girişimleri, Bağdat'taki VI. Ordu komutanının muhalefeti sonucu başarısızlığa uğramıştır. Aynı tarihlerde öldürölren Emir'in çocukları ve yakınları da Katar'a sığınmış ve Tani ailesinden gasp edilen Emirlik haklarının alınması konusunda yardım istemişlerdir. Tani ailesinin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde baskı uygulaması ve Osmanlı bürokratlarının da Şeyh Mübarek karşıtı politikaları sorunun derinleşmesine yol açmıştır.³⁰¹

³⁰⁰ Mim Kemal Öke, Arapların Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ayrılması; İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri, İstanbul. Beta yay. 2000. s. 100.

³⁰¹ Veysel Ayhan, a.g.r., s. 6.

Bu olaylar üzerine Şeyh Mübarek'in İngiltere'ye yakınlaşmasını engellemek isteyen Osmanlı yönetimi derhal harekete geçmiş ve Hamdi Paşa'nın yerine Kuveyt ile iyi ilişkilere sahip Arif Paşa'yı Basra valisi olarak atamıştır. Ancak Arif Paşa da İngiltere ile işbirliği içinde olan Mübarek'in kardeşlerini öldürdükten sonra İngiltere'yle yakınlaşma politikası izlemesinden rahatsız olmuş ve Mübarek'i devirmek için farklı politikalar izlemiştir. Katar Şeyhi'nin de desteğiyle uygulamaya konulan bazı başarısız darbe girişiminden kurtulan Şeyh Mübarek İngiltere'nin Bahreyn'deki danışmanına bir mektup yazarak koruma talebinde bulunmuştur.³⁰²

1897 yılında Arif Paşa'nın isteğiyle Basra'da bekletilen VI. Ordu'nun faaliyetlerinden kuşkulanan Şeyh Mübarek'in İngiliz yetkililerle doğrudan görüşmeleri başlatması ise İstanbul'da rahatsızlık yaratmıştır. Basra Körfezindeki güç dengesini dikkate alan Sultan Abdülhamit, Arif Paşa'yı görevden aldıktan sonra Şeyh Mübarek'i yeni Kuveyt Kaymakamı olarak tanıma yoluna gitmiştir ve Şeyh Mübarek de Kaymakamlık ünvanını kabul ederek Osmanlı'ya bağlılığını resmi olarak kabul etmiştir.³⁰³

1901 Ağustosunda Kuveyt'e gönderilen Zuhaf adlı savaş gemisi, Kuveyt limanda demirli bulunan İngiliz Savaş gemisinin engellemeleriyle karşılaştı. İngilizler, kaptanının dışında karaya asker çıkartılması durumunda, güç kullanarak bunun engelleneceğini açıklamışlardı. Şeyh Mübarek'le tek başına görüşmek zorunda kalan kaptan, İngilizlerin tutumunu kınamış ve Mübarek'i sert sözlerle

³⁰² Detaylı bilgi için bkz, B. J. Slot, Mubarak Al-Sabah: Founder of Modern Kuwait 1896–1915 London: Arabian Publishing, 2005, ss. 66, 85-93

³⁰³ Veysel Ayhan, a.g.r., s. 6.

İngilizlerle olan ilişkisini bitirmesi konusunda uyarmasının ardından, Şeyh Mübarek Londra ile gizli bir koruma anlaşması imzaladığını açıklamıştır.

Gizli Anlaşmanın duyulmasının ardından harekete geçen Osmanlı yönetimi, anlaşmanın geçersiz olduğunu ve Osmanlı memuru olan birinin İngiltere ile anlaşma imzalamaya yetkisinin olmadığını açıkladı.

Savaş olasılığının belirmesi üzerine ise Kuveyt'in özerkliğini tanıdıklarını ve statükonun korunacağını İngiliz yetkililere iletmek zorunda kaldı. Statükonun korunacağını resmen açıklanması üzerine, İngiltere de Kuveyt'teki pozisyonunu belirten bir telgrafi İstanbul'a gönderdi. Silahlı bir çatışmadan çekinen İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu Ekim 1901'de Kuveyt'teki statükonun korunmasına karar verdiler. Buna göre, Osmanlı İmparatorluğu Kuveyt'e askeri müdahaleden kaçınacak ve Kuveyt'teki İngiliz etkisini kabul edecek, İngiltere de Kuveyt'in Osmanlı toprağı olduğunu kabul edip herhangi bir askeri işgale girişmeyecektir³⁰⁴

Osmanlı ile İngiltere arasında “Zubara” adlı bölgede çekişme konusu olan alanlardandır. 1890'lardan itibaren Zubara konusunda yapılmış olan yazışmalarda İngiltere sürekli Osmanlı Devleti'nin bölge üzerindeki hakimiyetini inkâr etmiş ancak bölgeye kimin hükmettiğine dair bir ifade kullanılmamıştır. Başka bir ifade ile Zubara'ya ne kendilerinin ne de himayelerindeki Bahreyn'in hükmettiğini söylemişlerdir. Buna karşılık Zubara ilgilerinin, Bahreyn'i tehdit edeceği yönündeki endişeden kaynaklanmaktadır.³⁰⁵

³⁰⁴ Veysel Ayhan, a.g.r. s.7.

³⁰⁵ Gülsenem Gündüz, Osmanlı belgelerinde Osmanlı Devleti'nin Basra Politikası (1878-1907), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi ABD, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara. 2010. s. 28.

Osmanlı Devletinde XIX. yüzyıl boyunca geliştirilen reformlara ve sistemin merkezileştirilmesine paralel olarak İngiltere'nin bölgeye yönelik politikalarının değiştiğini görüyoruz. Osmanlı Devleti'nin bölge ile yakından ilgilenmesi sadece reformların bir gereği değil aynı zamanda Vehhabi hareketine ve hatta İngiltere'nin körfezdeki faaliyetlerine yönelik bir tepki olarak hükümlanlık haklarının aranması ve fiili idari mekanizmasının yeniden tesis edilmesi olarak da değerlendirilebilir.³⁰⁶

Aslında bölgedeki yapısal dönüşümün II. Abdülhamit döneminde Avrupa tarafından başlatıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Karpat'a göre Abdülhamit'in İslamcılık siyaseti, birleştirici ideolojinin İslam, resmi dilin Türkçe olduğu bir yapı üzerine kurulur. Bu yapı üzerinde Müslümanlar vatana yalnızca 'fazileti' geliştirebilecekleri ve kendilerini diğer dünyaya hazırlayacakları bir mekân olarak değil bu dünyadaki amaçlarını gerçekleştirecekleri bir yer olarak bakarlar.³⁰⁷

Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz'le ve Basra körfezi ile ilgisi Hindistan'dan ve diğer yönlerden gelen güney ve doğu ticaretinin sağladığı faydaları takdir etmesi yanında, Safevi Devleti'nin Osmanlı Devleti'nin doğu ile Türkistan ve Hindistan'ın temas etmesini önleyecek şekilde bir blok oluşturulmasını önleme amacı ile ilgili olduğu da iddia edilmektedir.³⁰⁸

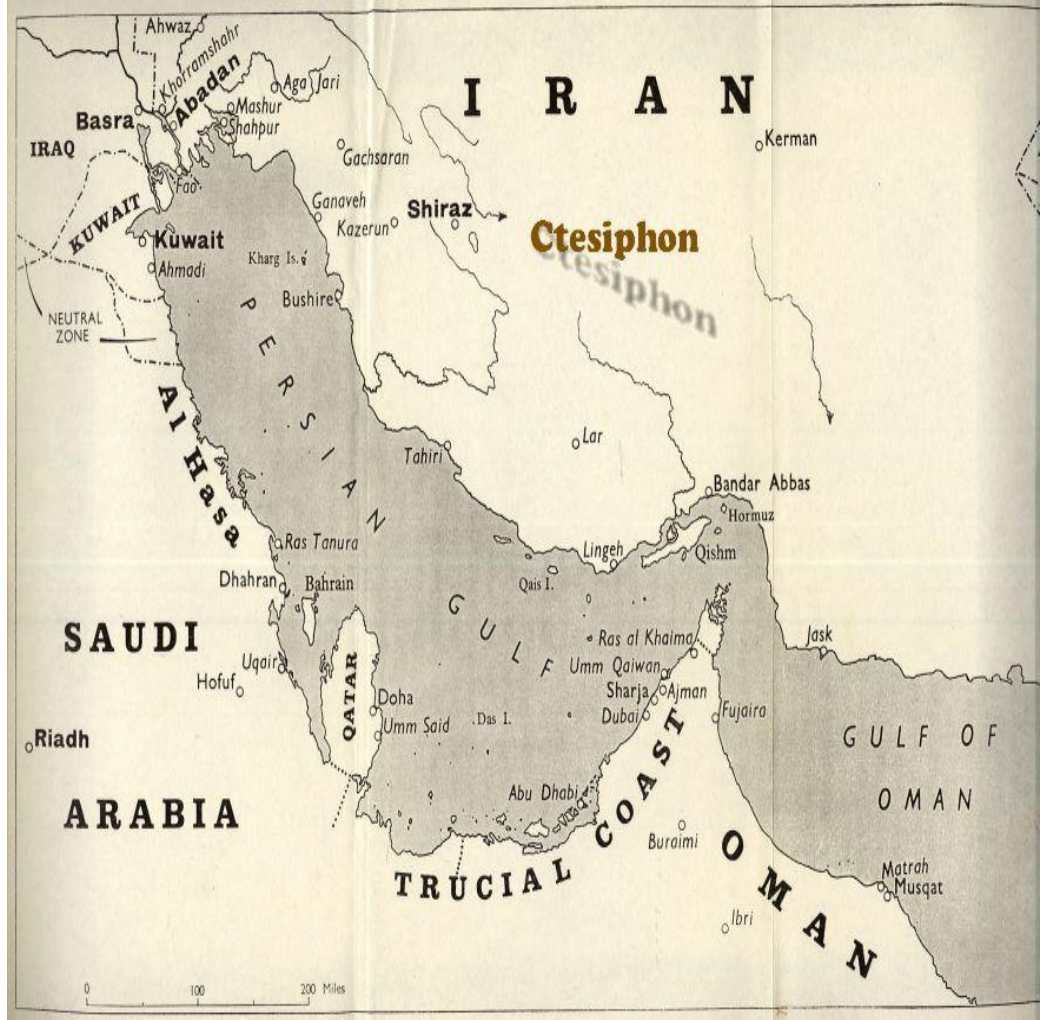
Diğer taraftan 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması 1498'den beri tedricen yön değiştiren ve Ümit Burnu'ndan gerçekleşen ticaretin yine tedricen Arap

³⁰⁶ Zekeriya Kurşun, Basra Körfezinde Osmanlı İngiliz Çekişmesi, Katar'da Osmanlılar, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004. s.28.

³⁰⁷ Kemal Karpat, Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk, İmge Kitapevi, İstanbul. 2001. s.20-21.

³⁰⁸ Cengiz, Orhunlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti, Habeş Eyaleti, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul. 1974. s.5.

Koridoru'na dönmesine sebep olması bölgenin dünya ticaretindeki önemini geri getirmiştir.

İngiltere, muhalefetine rağmen inşa edilmiş olan kanalın 3.976.582 İngiliz lirası değerinde olan hisselerini Hidivden satın alarak, kontrolü ele geçirmeye çalışmıştır. Açılışından Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar doğu ticaretinin nerdeyse tamamı kanal üzerinden gerçekleşmiştir.³⁰⁹

³⁰⁹ John Bagot Glubb, a.g.e s. 2.

Osmanlı Devleti, bilhassa 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Basra Körfezi'nde İngilizlerin etkisinin artmasıyla birlikte bölgeyle daha yakından ilgilenmeye başlamıştı.

4.7 Necid Sahillerinde Osmanlı İngiliz Çekişmeleri

1880'lerde Osmanlı devletinin körfezdeki hakimiyet alanları İngiltere ile Osmanlı arasında tartışılmış ancak net bir sonuç alınamamıştı. Bu yüzden İngiltere her fırsatta Katar'da ve özellikle Bahreyn üzerindeki Osmanlı nüfuzunu tartışma konusu yapmaktaydı.³¹⁰

1890'larda Osmanlı Devleti bölgede iki tehdit ile karşı karşıya bulunmaktaydı. Birincisi her zamanki gibi İngilizlerin bölge üzerindeki faaliyetleri. Diğerisi ise Bedevi kabilelerin bir birini yağmalaması. İngilizlerin 1839'da Aden'e yerleşmesinden sonra Osmanlı Devletinin uzun yıllardan beri sürmekte olan kargaşalıklara son verip, 1871-73 yılları arasında Yemen'de hükümeti yeniden tesis etmesi bir noktada dengeleri sağlamıştı. Ancak İngilizler 1882'de Mısır'a yeniden yerleştikten sonra Kızıl Deniz ve Basra Körfezinde faaliyetlerini artırarak kurulan dengeyi Osmanlı Devleti aleyhinde bozmuşlardı.

İngilizlerin özellikler Kızıl Deniz ve Basra Körfezindeki Şeyhler ile urbanı Osmanlı Devletinden nefret ettirip kendilerine meylettirmeye çalışmalarına karşılık, Osmanlı Devleti de bölgede gemi dolaştırmak ve nüfuzlu şeyhleri gemi acentesi yapmak suretiyle dengeyi sağlamaya çalışıyordu.³¹¹

³¹⁰ Zekeriya Kurşun, a.g.e s. 151.

³¹¹ Zekeriya Kurşun, a.g.e s. 159.

Basra körfezi sahilinde İngilizler iki tüccar vapuru işletiyor. Necid sancağına bağlı Katar şeyhi ve aynı zamanda kaymakamlık yapmış olan şeyh Casim Basra Körfezinde yerel halkın menfaatlerini göz önünde bulundurmıştır.³¹²

İngilizler Körfezde ticaret yapabilmek ve yerli halkı yanlarına çekmek için gemilerini körfeze göndermiştir. İngilizlerin asıl amacı bu insanları kendi hizmetinde çalıştırmaktır. Osmanlı her ne kadar bu duruma müdahale etmek istemişse de teknolojiden yoksun zihaf ve Merih adlı gemileri bu duruma müsaade etmemiştir.³¹³

4.8 İran'ın Süleymaniye Harekatı:

Basra Osmanlı ve İran devletleri arasında yapılan hudut düzenlemelerinde tartışılan bir bölge olmuştur.³¹⁴ XIX. Yüzyılda Osmanlı-İran sınırını belirlemek için 1823 ve 1847 Erzurum anlaşmaları yapılmış ise de sınır anlaşmazlıkları tamamen ortadan kalkmamıştı. Bunun üzerine İran ile Osmanlı arasındaki sınırı belirlemek için 1911'de Tahran Protokolü yapılacaktı.³¹⁵ Bu protokol esnasında Rusya İran'ı İngiltere ise Osmanlı devletini destekliyordu³¹⁶

1821'de Yunan isyanını fırsat bilen İran Osmanlı sınırına asker yığmaya başlamıştı.³¹⁷ Basradan açık deniz ve Babü'-l müttedeb boğazı yoluyla Cidde arasında işlemek için Avrupa'ya siparişi verilen vapurlar Basra'ya gelmiş ve

³¹² BOA. A. MKT. MHM, 496/10.

³¹³ BOA. A. MKT. MHM, 496/10-2.

³¹⁴ Derviş Paşa, Tâhdid-i Hudûd-ı İraniyeye Memur Derviş Paşa Lâyihası, Matbaa-i Amire, İstanbul. 1286. s. 3-5.

³¹⁵ Tayyar Arı, a.g.e s. 151.

³¹⁶ BOA, İMM, 1080/9

³¹⁷ İbrahim Aykun, a.g.e s 16.

madenler çıkarılıp işlenmeye başlanmış gibi bazı abartılı haberler yayılarak mevcut durum olduğundan farklı gösterilmek isteniyordu.³¹⁸

İran aşiretleri sık sık Bağdat da yağma hareketlerinde bulunmaktadır. İran'a mensup Sincabi aşiretinden birkaç kişi telgraf hatlarını ve top başlarını kırmışlardır. Telgraf hatlarının tekrar kurulmaması için de malzemeleri yağmalamışlar. Ayrıca kervanlara da saldırıp mallarını ele geçirmişlerdir.³¹⁹

Bağdat'a iki kıta vapur gelmiştir. Birinin adı Hidayat diğeri ise Şehiba'dır. Ancak daha sonra Basra ile Süveyş arasında işlettilmek üzere İngiltere'den alınan Babil ve Ajur adı verilen iki vapur daha alınmıştır.³²⁰

Süleymaniye Valisi Mahmut Paşa 1841'de valilikten alındı. Süleymaniye bir Osmanlı toprağı olmasına rağmen İran burada hak iddia ediyor ve vali tayinlerine girişiyordu. İran ise Mahmut Paşanın tekrar valiliğine tayin edilmesini istiyor ve bunda da ısrar ediyordu. Sultan Abdülmecid, İran ile yapılan anlaşmaya uyarak Ahmet Paşayı görevinden aldırması ve Bağdat'a getirerek hapsedtirmişti.³²¹

İlişkilerin iyice gerginleşmesi üzerine Şah, Osmanlı topraklarında bulunan alacak verecek işlemlerini tamamlayarak İran'a dönmeleri için üç ay süre vermişti.³²² Bağdat ve Basra taraflarındaki tüccarların da işlemlerini tamamlayarak Ekim

³¹⁸ Zerva, 1286. no: 5.

³¹⁹ Zerva, 1286. no: 23.

³²⁰ Zerva, 1286. no: 28.

³²¹ İbrahim Aykun, a.g.e s 39.

³²² BOA, İMM, 1063/2; 1059/1; 1059/9; 1059/17.

başlarında İran'a dönmeleri istenmiş, onlar da bu emre uyarak işlemlerine başlamışlardı.³²³

Basra Körfezi İngiltere için büyük bir öneme sahipti. Bu durumu Henry Layard'ın şu sözleri açıklamaktadır. *''Tahminimce bu iki nehir ilerideki bir süreçte çok önemli ticari ve askeri yollar haline gelecektir. İngiltere'nin çıkarları Basra Deltasının kendisine düşman olmayan bir devletin egemenliğinde olmasını gerektirmektedir.''*³²⁴

XIX. yüzyılın başlarında İngiltere'nin Bağdat'taki daimi temsilcisi bazı Şii din adamları ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. Görüşmelerin konusu da Hindistan'daki Müslümanlar tarafından toplanan mali yardımların İngilizler aracılığıyla Necef ve Kerbela'daki Şii din adamlarına ve Havza'daki öğrencilere ulaştırılmasıydı.³²⁵ Ancak bu durum Şii halkın yanı sıra bazı Şii din adamları tarafından eleştirilmiştir. Bu yardımları alanlar, bu yardımların Müslümanlar tarafından yapıldığını İngilizlerin sadece taşıyıcı bir unsur olduklarını savunmuşlardır³²⁶

1900 yılında Basra vilayetinde yaşayan Şiilerin büyük çoğunluğu İran vatandaşıydı. Bunun kendilerine iki kazanımı mevcuttu. Birincisi İran himayesini sağlamak ikincisi de askerlik yapmaktan kurtulmak.

³²³ BOA, İMM, 1059/9

³²⁴ Kurat, Y. Tekin, Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği, Ankara. 1969, s. 7-8.

³²⁵ Hasan Alavi, Aşia Va Adavle, Al-Kavniyye Fil Irak 1914-1990, İran, Subhan Yayınevi, 1991, s. 80.

³²⁶ Hasan Alavi, a.g.e. s. 83.

İrakeyn seferleri ile Basra-Bağdat ve Halep ticaret yolları Osmanlı egemenliğine geçmiştir³²⁷ 1704'te Hasan Paşa'nın Bağdat Valiliğine, oğlu Ahmed Paşa'nın da Basra Valiliğine getirilmesiyle Basra ve Bağdat'ta Kölemenler dönemi başlamış ve 1831'e kadar devam etmiştir.³²⁸

Mithat Paşa Bağdat'a vali olarak atandığında ilk olarak imar ve inşaa faaliyetlerine giriştikten sonra hem bozulan merkezi otoriteyi yeniden kurmaya çalışmış hem de yönetimde ıslahatlar gerçekleştirmek istemiştir. İlk yaptığı icraatları arasında vergi toplanması ve vergi oranının belirlenmesindeki yönetmeliği değiştirmek yer almıştır. Bu kapsamda ağaçların meyvelerinden alınan her yıl tahminlere dayalı usulden vazgeçilerek dönüm başına sabit vergi alma yoluna gidilmiştir.³²⁹

Mithat Paşa Basra'nın kötü ve tehlikeli ikliminden dolayı şehri Şattü'l-Arab kıyısına taşınmasını sağlamıştır. Şehri hükümet konağı, okul, mabet gibi gerekli devlet binalarını yaptırarak yeniden inşa ettirmiştir. Mithat Paşa görevlendirdiği Nasır Paşa aracılığıyla Nasırıyye Kasabasını kurdurduktan sonra kasabaya kışla, okul, cami ve dükkan açılarak bedeviler medenileştirilme yoluna gidilmiştir.³³⁰

³²⁷ Emecen Feridun, "Sultan Süleyman Çağı ve Cihan Devleti", Genel Türk Tarihi, C. VI, YTY, Ankara. 2002. s. 26.

³²⁸ İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. IV/1, 4. b, TTK yay. Ankara. 1988. s. 219.

³²⁹ Mithat Paşa'nın Hatıraları, " Hayatım İbret Olsun" Yayına Hazırlayan; Osman Selim Kocahanoğlu, C.I, Temel Yay. İstanbul. 1997. s. 121-122.

³³⁰ Mithat Paşa'nın Hatıraları, Osman Selim Kocahanoğlu, s. 124.

Mithat Paşa'nın diğ er bir icraatı da Fırat ve Dicle sularının taşmasını önleyen Cezayir Setlerinin onarılması olmuştur.³³¹

Basra Körfezinde aşiretlerin yol kesmesi sadece karada değil aynı zamanda denizde de yapılıyordu. Örneğın, deniz hırsızlarının Katif Sahillerindeki emniyeti yok ettiğı için burada geçişler engelleniyordu. Bu durum İngiltere tarafından Dışışleri Bakanlığına³³² bildirilmiş olup konu hakkında emniyetin sağlanması ve buraya dışarıdan herhangi bir müdahalenin olmaması için gerekli tezkerenin çıkarılması isteniyordu.³³³

21 Ağustos 308 senesinde Ahmed bin Selman isimli Katif çevresinde bazı bedevileri etrafına toplayarak yağma ve hırsızlık faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bunula kalmayıp Bahreyn ahalisine ait büyük bir gemiyi dahi ele geçirmişlerdir.³³⁴

Basra Vilayetindeki Uhara kasabasında bulunan kilisenin tekrar imarı için Fransa istekte bulunuyordu. Ancak burada bulunan Ermeni Katoliklerin Fransa tarafında Osmanlı Devletine karşı kullanılabileceğı endişesiyle Kilise inşaatına izin verilmemiştir. Ayrıca burada ne kadar Ermeni bulunduğı ve buraya nasıl geldikleri konusunda da araştırma yapılması istenmiştir.³³⁵

Basra Körfezi sahillerinde Fransız bir mühendisin inci aramak şirket kurduğı ve bu şirkete İran tarafında imtiyaz verildiğı görülmüştür. Bölge halkının da inci

³³¹ Mithat Paşa'nın Hatıraları, Osman Selim Kocahanoğlu s. 145.

³³² Hariciye Nezareti

³³³ BOA, HR, SYS, 82/33

³³⁴ BOA, DH. MKT. 574 113 1320 C 24.

³³⁵ BOA, DH, MKT/1600/34/ 1306. C 29.

ticareti ile uğraştığı bilindiği için Osmanlı yönetimi de kendi yerli halkın ileride zarar görmesi veya söz konusu şirket ile sorun yaşamasının önüne geçmek için Tahran hükümetinin hangi şartlar altında imtiyaz anlaşmasının yapıldığının soruşturulması ve Basra vilayetinde gerekli araştırmaların yapıp sonucun Dışişleri Bakanlığına gönderilmesi istenmiştir.³³⁶

Basra'da İran ticaret gemilerinden vergi alınmaktadır. İran ise şehbenderlik aracılığıyla alınan bu vergiye itiraz etmiştir. Bu itiraz üzerine Hariciye Nezareti ve Nezaret-i Umur-ı Bahriye arasında yapılan yazışmalarda şöyle deniliyor; *İran Devletiyle yapılmış anlaşmalara göre Osmanlı Devletinde sanat ve ticaretle meşgul olan İranlılardan Osmanlı Tebası gibi vergi alınması uygundur. Basra'daki İran ticaret gemilerinden Osmanlı gemisi gibi vergi alınması da maslahata uygundur.*³³⁷

İngiltere tarafından Basra ve Fav arasındaki yerlerde Arap hayvanlarının nakledilmesiyle ilgili olarak bir belge de şöyledir: Hariciye Nezareti Celilesi'ne 18 Eylül 82 tarihiyle İngiltere sefaretinden gelen takrire göre; Muhammere-Basra-Fav arasındaki yerlerde nakil ve ihracın Dahiliye Nezaretinden alınan emre göre ihraç edilen hayvanlar gemilerde muayene olunacak ve içlerinde Arap hayvanları olursa bunlara el konulacaktır. Böyle bir el koyma durumunda memurlara karşı konulmaması İngiliz konsolosundan rica edilmektedir. Bu durum İngiliz Sefareti tarafından hakkaniyete aykırı olarak telakki olunmakta ve protesto edilmektedir.³³⁸

³³⁶ BOA, DH, MKT 2125 105 34/ 1316. C 14.

³³⁷ HR. HMŞ.İŞO. 173 33 1307. R17.

³³⁸ TK. HR. TO D.N. 261 G.N. 15.

İran'ın Hürmüz Adasında hak iddia ettiğine ve buranın aslen Osmanlı Devletine ait olduğuna dair diğer bir belge de şöyledir: Basra Körfezinde bulunan Hürmüz adası esas itibarıyla Osmanlı idaresinde bulunmakla beraber bir süreden beri bu ada İran'ın kontrolündedir. Mabeyn-i Hümayun Başkitabeti Hürmüz adasıyla ilgili olarak bu adanın esasta kime ait olduğunun tespiti için Divan-ı Hümayun'dan 26 Haziran 315 tarihiyle ve 1156 rakamlı tezkire ile bilgi talep etmiştir. Divan-i Hümayun kayıtlarında yer alan ve İran Devleti ile yapılmış ahitnameler incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda Sultan Ahmed-i Salis, Sultan Mahmud-ı Evvel, Sultan Mahmud-ı Sani, Sultan Abdulmecid ve Sultan Abdulaziz dönemlerine ait kayıtlara bakılmıştır. Ancak bu kayıtlarda sınır ile ilgili açık bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bununla beraber İran sınırında yaşanan bazı müşkülattan dolayı vaktiyle Derviş Paşa'nın riyasetinde teşkil olunan bir komisyonun kayıtlarından zikrolunan bölgeye dair işaretlemelerin yapıldığı haritalar bulunmuştur. Bu haritaların tahkiki için askerlere müracaat edilmesi yerinde olacaktır.³³⁹

İkinci Abdulhamit'e göre Bağdat Demiryolu sayesinde eskiden mevcut olan Avrupa-Hindistan yolu yeniden işlevsel hale gelecektir. Eğer bu yol Suriye ile Beyrut, İskenderiye ve Hayfa ile irtibat kurmak üzere birleşirse, yeni bir ticaret yolu ortaya çıkacaktı. Bu yol Osmanlı Devleti için sadece ekonomik kazanç sağlamakla kalmayacak aynı zamanda Osmanlı Devletinin bölgedeki nüfuzunu da artıracığından askeri açıdan da önem arz ediyordu.³⁴⁰

³³⁹ Y.A. HUS. 10.5.1317.

³⁴⁰ II. Abdulhamid Siyasi Hatıratım, Hareket Yay. İstanbul. 1974. s. 78.

Osmanlı Devleti kendisine bağı küçük bir aşiret şeyhine dair mesafenin uzaklığı ve aşirete olan İngiliz desteğinden dolayı söz geçirememiştir. Nitekim bu konuyla ilgili olarak Şubat 317 senesinde Basra ve Katif Mutasarrıflığından Sadarete³⁴¹ sunulan bir belgede şöyle denilmektedir;

*Necid sahillerinde günden güne kazanılan ehemmiyet Necid Şeyhlerinden olup Kuveyt'te ikamet eden ibn Reşit Aşiretine geçen Abdulaziz el-Faysal'ın İngilizler tarafından tahrik ve teşvikiyle Katif ve civarını zapt edip idarede de Kuveyt gibi müstakil bir hükümet tesis ederek Mübarek el-Sabah'a benzemeye çalıştığı, bazı para kaynaklarını istila ettiği, Zehaf'tan gönderilmesi gereken tabur ve bölüğü hareket ettirmeyerek para meselesine dair Bahriye Nezaretinden alınan telgrafnamede 315 senesinden kalan 80.000 kuruş ödemedikçe Zehaf Vapurunu hareket ettirmeyeceği, ancak bunun mümkün olmadığının bildirildiği kendisinden para koparmak maksadıyla Basra Bahriye komodorunu gaflete düşürüp askerin gecikmesine sebep olduğu, asker oraya varmadan oranın ele geçirilmesine fenalık ortaya çıkacağı bundan dolayı kumandanın mesuliyet kabul etmeyecektir.*³⁴²

İngilizler, Hindistan'a gidecek bir yol ararken Süveyş Kanalını açmayı düşündüler. Ancak bu durum yeni bir boğazlar meselesinin meydana gelme riskini içinde barındırıyordu. Bu yüzden demir yolu projeleri üzerinde yoğunlaştılar. 1850'den sonra Akdeniz'in Basra Körfezine kısmen demir yolu kısmen de nehir yolu ile bağlanması fikri gündeme geldi. Bu yol İskenderun Körfezinden başlayıp Mezopotamya'ya ulaşacak, Bağdat civarına ve oradan da Dicle ve Fırat'ın

³⁴¹ Dahiliye Nezaretine (İçişleri Bakanlığı)

³⁴² BOA. MKT. 2592 34 1319 ZA 15.

buluştukları yer olan Kurna'ya ve ya Basra'ya ulaşacaktı. Ancak İngilizlerin üzerinde çok düşündüğü bu proje Almanlar tarafından yapılacaktı.³⁴³

XVIII. yüzyılda İngiltere'nin Orta Doğu'da en büyük rakibi Fransa olmuştur. 1798 yılında Mısır'ın Fransa tarafından işgal edilmesi ile birlikte Türk-İngiliz ilişkileri başlamıştır. Ayrıca İngiltere her zaman Hindistan'a giden yolun güvenliğinden dolayı Mısır'ı ele geçirmek istemiş ve bu yüzden Fransa ile mücadele etmiştir. Fransa'nın Osmanlı topraklarını işgalleri sırasında İngiltere Osmanlı Devleti ile ilk defa 1799 yılında Fransa'ya karşı ittifak anlaşması imzalamıştır.³⁴⁴

Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandığında Osmanlı devleti kendi valisiyle baş edemeyince ittifak arayışına girmişti. İngiltere Avrupa'daki siyasi gelişmelerden dolayı Osmanlı ile ittifak etme konusunda çekimser davranmıştı. Ancak Mehmet Ali Paşa'nın isyanı giderek genişleyince Rusya ile ittifak yapıp 8 Temmuz 1833 yılında Rusya ile Hünkâr İskelesi Anlaşmasını imzalayınca İngiltere Rusya'nın Akdeniz'e inmesinden endişe duymaya başladı.³⁴⁵ Çünkü bu anlaşma ile İngiltere'nin Yakın Doğu'daki çıkarları için tehdit oluşturmuyordu.

İngiltere'nin Basra Körfezinde ticaret ve ulaşım alanında kurduğu egemenlik Kuveyt üzerinde yoğunlaşıyordu. Burada adeta fiili bir protektora kuran İngilizler Kuveyt Emiri Mübarek el-Sabah ile anlaştıkları için Körfezdeki egemenliklerinin siyasal yönden de pekiştirilmesi gayretine düşmüşlerdi. Kuveyt vergi vermezdi.

³⁴³ Mübahat Kütükoğlu, Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, C. II. İstanbul. 1976. s. 76-78.

³⁴⁴ Nihat Erim, Devletler Arası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri, C. I. AÜHF yay. 1953. s. 200.

³⁴⁵ Nihat Erim, a.g.e. s. 297-299.

Bölgede hiçbir Osmanlı askeri birliği yoktu ve Osmanlı hakimiyetini belirleyen tek faktör, İstanbul'dan tayin edilen bir kadı idi. Fazladan Kuveyt Emiri Mübarek el-Sabah'ın İngiliz protektorasını kabul etme durumundan dolayı bölgeye buğday dahi gönderilmiyordu. Böylece Bağdat valisinin bu ambargosu ile bölgenin bağımsızlığı zaten kabul edilmiş oluyordu.³⁴⁶

Bu durumda yabancı devletler de durumu kabul ediyordu. Nitekim dönemin Fransız gazetesi *Matin*, 2 Teşrin-i Evvel 1901 tarihli yazısında; *“Basra Körfezinde çıkan olaylar üzerine Osmanlı Devletinin hakimiyet hakkını kullanarak Kuveyt’e hakim olmak istediğini ancak İngilizlerin sert tepkisiyle karşılaştığı için bunu başaramadığını”* yazıyordu.³⁴⁷

Yine aynı şekilde 3 Şubat 315 tarihli bir belgeden anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı Devletinin, İngilizlerin kışkırtması sonucu Kuveyt’te ayaklanan Mübarek el-Sabahı bu ayaklanmadan vazgeçirebilmek için Ona Mir-i Miran rütbesi ve nişan ile taltifi ve senelik verilirken bunun yanı sıra kesilen 280 ton hurmanın da kendisine geri verileceğini görüyoruz.³⁴⁸

2 Temmuz 317 tarihli diğer bir belgede ise *“ İngiltere’nin Ara Makizi Kumandasındaki Kelavila adlı Vapurı Kuveyt’e uğramış, bundan iki gün önce Basra cereyan eden muharebeye tahkikata nazaran Kuveyt’ten Irak ve Hint pirinci aldığını ve bu esnada kendilerine zorluk çıkaran memurlara aldırış etmedikleri”*

³⁴⁶ İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu, Akım yay. İstanbul. 2006. s. 141.

³⁴⁷ BOA. HR. SYS. 95 6.

³⁴⁸ BOA. DH MKT 2306 98 1317 L 15.

yazılıyordu.³⁴⁹ Belgeden de anlaşılacağı üzere İngilizler Kuveyt'i savaş zamanlarında bir erzak deposu olarak kullanmışlar ve bunu da zor kullanarak yapmışlardır.

İngiltere Bağdat demiryolu projesine ilk başlarda temkinli yaklaşmasına rağmen fazla tepki göstermemişti. Çünkü bu sırada İngiltere'nin Basra ve çevresinde birinci rakibi Rusya idi. Rusya'ya karşı Almanya'ya ses çıkarmamayı uygun görüyordu.³⁵⁰ Ancak Almanya demiryolu imtiyazını alıp bölgede güçlenmeye başlayınca, İngiltere Almanya'ya karşı Fransa ve Rusya ile ittifak görüşmelerine başlamış Almanları bölgeden uzak tutmak için Arap milliyetçiliğini teşvik edecekti.

İngiltere 1880'lerden itibaren Basra'da faaliyetlerini artırmış, bu bölgede Osmanlı ile İngiltere arasında bir nüfuz mücadelesi başlamıştır.³⁵¹ İngiltere 1880'de Bahreyn Şeyhi ile bir anlaşma yapmış ve Osmanlı Devleti'nin burada hakimiyetinin bulunmadığını iddia etmiş ve Bahreyn'in bağımsızlığını istemiştir. Daha sonra bu siyasetini bölgedeki diğer şeyhliklere de uygulamış ve şeyhlikler de İngiltere'den başka her hangi bir hükümetle ilişki kurmayacaklarını taahhüd ediyorlardı. İngiltere, bir yandan Basra Körfezinde nüfuzunu giderek artırırken diğer yandan da buradaki aşiretlere ve kabilelere cephane ve silah satıyordu. Ayrıca İngiltere Basra Körfezinde nüfuzunu genişletebilmek için Arap Şeyhleri arasındaki anlaşmazlıkları iyi değerlendirmiş ve gerektiğinde müdahale etmiştir.³⁵²

³⁴⁹ BOA. DH MKT 2512/73/1319.R.5.

³⁵⁰ Edward Mead Earle, Bağdat Demiryolu Savaşı, çev. K. Yargıcı, İstanbul.1972. s. 207.

³⁵¹ Zekeriya Kurşun, Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhabi Devleti ve Suud Devletinin Ortaya Çıkışı, TTK yay. Ankara. 1998. s. 151.

³⁵² İdris Bostan, "Basra Körfezinin Güney Kesimi ve Osmanlı (1876-1908)", Osmanlı Araştırmaları, S. 9. İstanbul. 1999. s. 313

Rusya'nın Orta Doğu'da Suriye ve Kuveyt'e kadar uzanan bir demir yolu projesi nüfuzunu artırma girişimleri, Hindistan Genel valisi Curzon'da Hindistan'ın güvenliği konusunda endişe yaratmıştır. Bunun üzerine 23 Ocak 1899'da Mübarek ile İngiltere arasında gizli bir anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre Mübarek, İngiliz hükümetinin onayını almadan hiç kimseye toprak vermeyecek veya yabancı temsilci kabul etmeyecekti³⁵³

İkinci Abdulhamid İngilizlerin idaresi altında bulunan Asya'daki Müslümanların üzerinde Hilafetin büyük bir nüfuzunun olduğunu bildiği için buradaki Müslümanlara yönelik İngilizleri kuşkulandırmadan hilafet politikası izlemiştir. Buralara çeşitli din adamları gönderip onları manen hilafete bağlamaya çalışıyordu.³⁵⁴

İkinci Abdulhamid hatıralarında şöyle der;

Rusya ve İngiltere gibi Asya'da bir çok Müslüman ahaliyi idaresi altına almış büyük devletler benim hilafet silahımdan ürküyordu. Bu yüzden Osmanlı'nın işini bitirmek konusunda birleşebilirlerdi. Hilafetin elimde olması sürekli olarak İngilizleri tedirgin etti. Blund adlı bir İngiliz ile Cemalettin Afgani adlı bir kişi İngiliz hariciyesinde birlikte hazırladıkları bir plan elime geçti. Bunlar hilafetin Türkler tarafından zorla alındığını iddia ediyorlar ve Mekke Şerifi Hüseyin'in halife ilan

³⁵³ H. Bülent Demirbaş, Musul Kerkük Olayı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kuveyt Meselesi, İstanbul. 1991. s. 102-103.

³⁵⁴ İkinci Abdulhamid'in Hatıra Defteri s. 74-75.

edilmesini İngilizlere teklif ediyorlardı.³⁵⁵ Şayet halifelik Osmanlı'dan alınıp Mekke Şerifine verilseydi bu durum İngilizlerin işini daha da kolaylaştırıcaktı. Bu durumda;

1. İngiltere Basra Körfezi'nde daha rahat hareket etme imkanına sahip olacaktı.
2. Hindistan yolunun güvenliği sağlanmış olacaktı.
3. Demiryolu projeleri kapsamında Osmanlı ile ittifak kuran Almanya gibi rakiplerini de devre dışı bırakmış olacaktı.

Osmanlı Devletinin bölgedeki en önemli sorunlarından biri de yerel kabilelerin isyan etmeleri idi. Devlet yerel hanedanlara idari yönetimde sorumluluk vererek onları devlet sistemine entegre etme yolunu seçmiştir. Her ne kadar isyanlar kesin olarak bastırılamasa da devletin kullandığı bu yöntem Basra Körfezinin ticarete istikrar kazanmasını sağlamış ve ticaret hacmini yükseltmiştir.³⁵⁶

Basra'nın hurma mahsulünün bir miktarı Karun nehri üzerinden İran ve Şattü'l-Arap'a Basra Körfezi üzerinden ise Hindistan taraflarına gönderilip satılmaktaydı. Basra'da hurmanın dışında yetiştirilen ürünler bölgenin ihtiyacını karşılamadığı zaman Bağdat'tan ve Müntefik aşiretlerinin denetiminde bulunan yerlerden getiriliyordu.³⁵⁷

³⁵⁵ İkinci Abdulhamid'in Hatıra Defteri s. 74.

³⁵⁶ İlber Ortaylı, "XIX. Yüzyılda Bir Mezopotamya Limanı: Basra" Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I. Ankara. 2000. s. 173-174.

³⁵⁷ Selda Sert, Bir Toprak Rejimi Olarak Emlâk-ı Hümâyûn: Basra Örneği (1876-1909), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi ABD. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s. 3.

SONUÇ

XVIII. yüzyılın sonu ve XX. Yüzyılın başlarında devletin zayıflayıp gerilemesine paralel olarak hemen her tarafta benzer problemlerin yaşanmaya başlanmış Necid ve Ahsa'da da kontrolün elden çıkmasına neden olmuştur. Özellikle Necid içlerinde dini bir hareket olarak ortaya çıkıp siyasi bir hareke dönüşen Vehhabiliğin kısa sürede güç kazanarak Necid, Ahsa ve Basra Körfezinin önemli bir çok merkezinde nüfuz elde etmesi Hatta Devletin kutsal saydığı Hicaz'a uzanması, Osmanlı devletinin bölge üzerindeki hakimiyetini tartışılır hale getirmiştir. İslam tarihi boyunca pek çok hareket ortaya çıkmasına rağmen hiçbiri Vehhabilik kadar yayılmamıştı. Vehhabiliğin bu kadar kolay yayılmasının sebebi şüphesiz bedevi hayatın yaşam tarzına hitap etmesidir.

Osmanlı İmparatorluğu kendi içerisinde Vehhabi sorunu ile uğraşırken İngiltere Hindistan sömürgelerini ele geçirdikten sonra, sömürgelerine giden yol üzerinde bulunan Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünü savunmaya başlamıştı. Örneğin Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyan etmesi sonucu İngiltere Osmanlı yanlısı bir politika izlemişti. Çünkü Osmanlı devletinin güç kaybetmesi İngiltere'nin Akdeniz'deki üstünlüğünü tehlikeye atabilirdi. Bu nedenle Mısır Meselesinde en karlı çıkan devlet İngiltere olmuştur. Çünkü 1841'de Londra Boğazlar Sözleşmesiyle Rusya'yı boğazlardan uzaklaştırdığı gibi Mehmet Ali Paşaya karşı kurduğu ittifakla Fransa'yı da Mısır'dan uzaklaştırarak Basra Körfezinin yolunun güvenliğini sağlamış oluyordu.

İngiltere'nin bu bölgeye yoğun ilgi göstermesinin diğer bir nedeni Hindistan tarımına duyduğu ihtiyaç. Çünkü Hindistan'a giden yol Basra Körfezinden geçiyor.

Körfezde de Osmanlı ile İran gibi dönemin iki güçlü devleti bulunuyor ve bu devletlerin Hindistan üzerinde nüfuz kurmalarından endişe duyuyordu. Bu yüzden de tüm dikkatini bölgeye çevirip bölgede karışıklık çıkarak kendi çıkarlarına gelebilecek herhangi bir tehlikeyi önlemeye çalışmıştır. Bunun yanı sıra İngilizler boş gördükleri bir yeri doğrudan kendi idarelerine almak yerine oradaki yerel şeyleri ve yöneticileri çeşitli yollarla elde etmeyi tercih ediyorlardı. İngilizler bu politikalarıyla Muskat, Mukella, Umman, Hadramut ve Bahreyni himayelerine almışlardı

Yürüttüğü bu strateji ile Londra yalnızca rakiplerini saf dışı etmeyi başarmakla kalmamış, aynı zamanda Hint Yolunun kontrolünü, bir bütün olarak körfeze el koymaya dönüştürmüştü. Nitekim bu durumun farkında olduğu için daha 1616'da İngilizler Kurdukları Doğu Hint Şirketiyle ilk defa Basra Körfezinde ticarete girişmişlerdi.

Diğer taraftan XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için en büyük ve tehdit tehlikelerden biri de şüphesiz Rusya idi. 1871'den sonra Almanya'ya dönen Prusya, Avrupalı güçler arasında Şark sorunu ile en az ilgilenen ülke idi. Bu yüzden Osmanlı yönetimi sürekli İngiltere, Fransa ve Rusya'nın desteğini arıyordu.

Bazı kaynaklarda Orta Doğu'nun yer altı kaynaklarından dolayı tarih boyunca diğer devletlerin dikkatini çektiği yazılmaktadır. Oysa ki yer altı kaynakların geçmişi 150 yıl öncesine kadar gidebilmektedir. Yine aynı şekilde Bazı tarih çalışmalarında Yemen başta olmak üzere Orta Doğu'daki Arapların kandırıldığından sık sık söz eder. Ve onları cahillikle suçlar. Bunların Osmanlı Devletine karşı isyan etmelerini tamamen İngiltere başta olmak üzere batılı devletlerin toprak satışı karşılığı onlara verdiği ekonomik desteği göstermektedir. Oysaki durum tamamen bundan ibaret

değildir. Daha batılı devletler bu tür faaliyetlere girişmeden bölge halkı Osmanlı valilerinin tutumundan son derece rahatsızlık duymuştu. Dolayısıyla Batılı devletlerin bölgeye gelmeleri onlara aradıkları fırsatı vermişti. Bazı valiler olayı o kadar ileri götürmüşlerdi ki, zenginlerin evlerine saldırılar düzenletmiş ve evleri yıkılan bu insanlar firara zorlanarak bu insanların yol kesen eşkıya olmalarına neden olunmuştur. Yine bu vali istediğini tutuklatmış ve özellikle bazı şeyhleri zincirlerle arabaların arkalarına bağlanarak sürüklenirilmişlerdi. Oysa ki bu şeyhler halkın sevip saydığı kimselerdi.

Aynı tarihlerde Kızıldeniz ve Basra Körfezinde İngiliz ve Fransızların çıkar çekişmelerinin yoğunlaşması da meseleyi uluslararası seviyeye çıkarmış ve devletin bölge üzerindeki hakimiyetini daha da etkilemiştir.

KAYNAKÇA

I-ARŞİV VESİKALARI

- BOA, MKT. UM, 508/75.
- BOA, (HR. MKT), 38/27.
- BOA, A. MKT. MHM, 383/26.
- BOA, A. MKT. MHM, 421/95.
- BOA, A. MKT. MHM, 468/67.
- BOA, A. MKT. MHM. 275/33.
- BOA, A. MKT. MHM. 469/49.
- BOA, A. MKT. MVL, 99/43.
- BOA, A.MKT. MHM 55/72, 254/32, 496/10.
- BOA, Ayniyat Defteri 851, s. 264.
- BOA, BAEO, 1231/92290, 1892/141854.
- BOA, C. DH, 53/2620.
- BOA, DH, MKT 2125 105 34/ 1316. C 14.
- BOA, DH, MKT/1600/34/ 1306. C 29.
- BOA, DH. MKT, 938/79.
- BOA, DH. MKT. 574 113 1320 C 24.
- BOA, DH-MUI 54-1/13 (Lef:3).
- BOA, DUİT 137/35, 137/36, 137/41, 137/50, 137/51, 137/68.
- BOA, HR, SYS, 82/33.
- BOA, HR. HMŞ. İŞO. 50/17.

- BOA, HR. HMŞ.İŞO. 173 33 1307. R17.
- BOA, HR. SYS. 96/5, 96/7.
- BOA, HR. TO. 55/79.
- BOA, HRC. SYS 96/21 : 1907. 6.9.
- BOA, İ. DH, 23612.
- BOA, İ. DH, 357/23612.
- BOA, İ. DH, 530/36724.
- BOA, İ. DH, 15714.
- BOA, İ. DH, nr. 357/23612; A. DVN, nr. 118/16
- BOA, İ. DH. 605/42142.
- BOA, İ. DH. 605/42142.
- BOA, İ. DH. 1216/95263. 8, 12, 16.
- BOA, İ. DH. 644/44780.
- BOA, İ. HR. 262/15710.
- BOA, İ. HR. 29.
- BOA, İ. HUS. 90/1319, 128/1323, 153/1325.
- BOA, İ. MMS. 44/1839.
- BOA, İ. MVL, 513/23166.
- BOA, İ. MVL. 213/7022.
- BOA, İMM 1661, LEF 5.
- BOA, İMM, 1059/9.
- BOA, İMM, 1063/2; 1059/1; 1059/9; 1059/17.

- BOA, İMM, 1080/9.
- BOA, MD, Nr.3, Hüküm 367.
- BOA, TK. HR. TO D.N. 261 G.N. 15.
- BOA, Y. PRK. BŞK. 74 18 1322.
- BOA, Y. PRK. PT.9/109.
- BOA, Y.A. HUS. 10.5.1317.
- BOA, YEE, 14/2256/126/1, s. 8.
- BOA. A. MKT. MHM, 496/10, (18/Ra/1305) 3 Ocak 1888.
- BOA. A. MKT. MHM, 496/10-2, (18/Ra/1305) 3 Ocak 1888.
- BOA. A. MKT. MHM, 496/10-4, (18/Ra/1305) 3 Ocak 1888.
- BOA. A. MKT. MHM. 239/30.
- BOA. A. MKT. MHM. 383/26.
- BOA. DH MKT 2306 98 1317 L 15.
- BOA. DH MKT 2512/73/1319.R.5.
- BOA. DUİT. 69/2.10. 1511.
- BOA. DUİT. 69/2.10. 1511.
- BOA. HH. THR. 186/2, Lef: 5.
- BOA. HH. THR. 186/4, Lef: 2.
- BOA. HH. THR. 512/23.
- BOA. HH. THR. 512/23.
- BOA. HH. THR. 620/75, Lef: 1.
- BOA. HR. SYS. 95 6.
- BOA. HR. TO. 106/83.
- BOA. HR. TO. 469/46.

- BOA. HR. TO. 57/65.
- BOA. İ. DA, nr. 12/441.
- BOA. İ. DH. 512/34861.
- BOA. İ. MMS. 35/1444.
- BOA. İ. MSM. 29/822.
- BOA. MKT. 2592 34 1319 ZA 15.
- BOA. Y. PRK. HH, 14/52.
- BOA. Y. PRK. HH, 36/66, Lef:6/2.
- BOA. Y. PRK. HH, 36/66, Lef:6/2b-3.
- HR. HMŞ.İŞO. 173 33 1307. R17.
- TK. HR. TO D.N. 261 G.N. 15.
- Y. PRK. BŞK. 74 18 1322.
- Y.A. HUS. 10.5.1317.

III-SÜRELİ YAYINLAR

- 1286 Tarihli Zerva Gazetesi
- Düstûr Dergisi, I. Tertîb, C. 1.
- Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, ed. Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil, Global Strateji Enstitüsü, Ankara. 2005.
- Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat, ed. Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil, Orta Doğu Stratejik Araştırmaları Merkezi, Ankara. 2012.

SEYAHATNAMELER

- Derviş Paşa, Tâhdîd-i Hudûd-ı İraniyeye Memur Derviş Paşa Lâyihası, Matbaa-i Amire, İstanbul 1286.
- Mehmed Hurşid (Paşa), Seyahatnâme-i Hudûd, (çev: Alaattin Eser), Simurg Yay. İstanbul. 1997.

IV-KAYNAK ESERLER VE İNCELEMELR

- A. Palmer, Michael, Guardians of the Gulf, A history of America's Expanding Role in the Persian Gulf, 1833-1992, The Free Press, New York, 1992.
- Abideen, Muhammed Ali, The Historical Pretext For The Occupation of Kuwait, (Çeviren; M.S.Khalili), Stara Press, Kuwait. 1995.
- AKÇURA Yusuf, Osmanlı Devletinin Dağılma Devri, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- ALAİN Greshe, DOMİNİQUE Vidal, Orta Doğu, Mezopotamya'dan Körfez Savaşına (Fransızcadan çeviren; Hamdi Türe), Alan Yayıncılık, İstanbul. 1991
- ALAOLMOLKİ, Nozar, Struggle for Dominance in the Persian Gulf, Past, Present and Future Prospects, American University Studies, Series X. Vol. 31. New York. 1991.

- ALİ el-Verdi, Modern Irak Tarihinden Sosyal Kesitler, 2. Baskı, Daru'r-Raşid Basımevi, Beyrut-Lübnan, 2005,
- ARI Tayyar, Dünden bugüne Orta Doğu, Alfa Yay.
- ARMAOĞLU Fahir, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997
- AYHAN Veysel, İmparatorluk Yolu: Orta Doğu ve Petrol, Dora Yay. Bursa, 2. Baskı, 2009.
- AYHAN Veysel, Kuveyt Emirliği: ‘‘Bölgesel ve Küresel Güç Mücadelesinin Odağındaki bir Krallık, IMPR, 2011, Ankara. Rapor no:5
- AYKUN İbrahim, ‘‘Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı İran Hudut Antlaşması, Erzurum Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Erzurum. 1995.
- B. J. Slot, Mubarak Al-Sabah: Founder of Modern Kuwait 1896–1915. Arabian Publishing, London. 2005.
- Bab-ı Ali Hariciye Nezareti, Bağdat Hattı ve Basra Körfezine müteallik İngiltere metalibati hakkında Layiha ve merbutatı, İstanbul 1327.
- BAKER Yasin, History of Bloody Violence In Iraq, Beyrut. 1999.
- BAYKAL Bekir Sıtkı, Doksan üç Harbi Arifesinde Osmanlı Devleti ile Büyük Devletler Arasındaki Münasebetler, DTCF Dergisi, Ankara. C. III. S. II.

- BEDİZ Danyal, “ Süveyş Kanalı’nın Önemi”, DTCFD, C. IX. S. Ankara. 1951.
- BİLGE Mustafa, Basra Körfezi, C. 5 TDVİA İstanbul 1992.
- BİNZOUBA Majed Mohammed, Vilayet Nizamnamelerinin Basra’da Tatbiki Meselesi (1864-1876), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul. 2009.
- BOSTAN İdris, “Basra Körfezi” nin Güney Kesimi ve Osmanlılar 1876-1908”, Osmanlı Araştırmaları, IX, İstanbul, 1989,
- BOZDAĞ İsmet, II. Abdülhamid’in Hatıra Defteri, ed. İstanbul, Kervan Yayınları, 1975.
- CEYLAN Ebubekir, “Ottoman Centralization and Modernization in the Province of Baghdad 1831-1872”, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul. 2006
- ÇADIRCI Musa, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, TTK, Ankara 1991.
- ÇAYCI Abdurrahman, Büyük Sahrada Türk-Fransız Rekabeti, TTK Ankara, 1995.
- DEMİRBAŞ Mehmet, Musul-Kerkük Olayı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kuveyt Meselesi, İstanbul 1991.
- DERİNGİL Selim, Simgeden Millete, II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007.

- Derviş Paşa, Tâhdîd-i Hudûd-ı İraniyeye Memur Derviş Paşa Lâyihası, Matbaa-i Amire, İstanbul 1286.
- DJALİLİ Mohammad-Reza, KELLNER Thierry, İran'ın son iki yüzyıllık tarihi, (çeviren, Reşat Uzman), Bilge Kültür Sanat yay. 2011. İstanbul.
- DUNN Archibald, Basra Körfezindeki İngiliz Çıkarları, çev. Zekeriya Kurşun. Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, S. 3 2000.
- EARLE Edward Mead, Bağdat Demiryolu Savaşı, çev. K. Yargıcı, İstanbul.1972
- El-Amid, Tahir Muzaffer, Bağdat Medinetü'l-Mansur el-Mudevvara, El-Numan Yayınevi. Necef. 1967.
- EMECEN Feridun, "Sultan Süleyman Çağı ve Cihan Devleti", Genel Türk Tarihi, C. VI, YTY, Ankara. 2002.
- ENGİN, Vahdettin, II. Abdülhamid ve Dış Politika, Yeditepe, İstanbul 2005.
- ERASLAN Cezmi; Irakta Türk – İngiliz rekabeti (1876-1915) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi, İstanbul 1994.
- FREDERIC Anscombe; The Ottoman Gulf and the Creation of Kuwait, Saudi Arabia and Qatar, New York, 1997.
- Gelişim Hachette, Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi, Sabah Yayınları, İstanbul 1993.

- GLUBB John Bagot, Britain and The Arabs, Hodder and Stoughton, London, 1959
- GÖRÜR Halil İbrahim İkinci Abdülhamid Döneminde Irakla ilgili layihalar, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2009.
- GÖYÜNÇ Nejat, “Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat”, **Belleten**, C. LXV/243. Ankara. 2002.
- GÜLSOY Ufuk ‘‘Kutsal Proje: Orta Doğu’da Osmanlı Demir Yolları’’, Timaş Yay. İstanbul, 2010.
- HALLAÇOĞLU Yusuf, 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İskan Siyaseti ve aşiretlerin yerleştirilmesi, TTK 1991.
- HUT Davut, 19. Yüzyılın ikinci yarısında Basra gümrüğü, Türk kültürü incelemeleri dergisi S. 3 2000.
- II. Abdulhamid Siyasi Hatıratım, Hareket Yay. İstanbul. 1974
- İNALCIK Halil, Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600), YKY, İstanbul 2003.
- İNALCIK Halil, SEYİTDANLIOĞLU Mehmet Tanzimat; Değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Phoenix yay. 2. Baskı, Ankara 2006.
- İRTEM S. Kani, Osmanlı Devletinin Mısır, Yemen, Hicaz Meselesi, Haz. O. Kocahanoğlu, İstanbul. 1999

- KARAL Enver Ziya, Osmanlı Tarihi VIII. Ankara. 1995
- KARPAT Kemal, Orta Doğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk, İmge Kitapevi, İstanbul,2001.
- KHORNA Dina Rizk, Osmanlı İmparatorluğunda devlet ve taşra toplumu (1550-1834) Türk Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- KILIÇ Orhan, XVIII. Yüzyılın ilk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı; Eyalet ve Sancak Tevcihatı, Elazığ, 1997.
- KILIÇ Remzi, Irak ve Suriye'nin tarihi coğrafyası ve 19. Yüzyıl sonu itibariyle idari konumu Türk Kültürü İncelemeleri dergisi, cilt 38 S. 441 2000
- KOCAHANOĞLU Osman Selim, Mithat Paşa'nın Hatıraları; “Hayatım İbret Olsun” C.I, Temel Yay. İstanbul. 1997.
- KOÇ Bekir, Mithat Paşa (1822-1884), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara. 2002.
- KORKMAZ Adem, “Mithat Paşa'nın Bağdat Valiliği”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul. 2005
- KURŞUN Zekeriya, Basra Körfezinde bir Arap Aşireti;Acman Urbanı (1820-1913) Belleten, Cilt, LXIII S. 236 Nisan 1999.
- KURŞUN Zekeriya, Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı, Ankara 1998.
- KURŞUN Zekerriya, Basra Körfezi'nde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi Katar'da Osmanlılar, TTK yay. Ankara. 2010.

- KURT Burcu, Orta Doğu'da Bir İstikrarsızlık Unsuru: Şattü'l-Arap Sorunu, Marmara Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006.
- LEWİS Bernard, "The Shaping of the Modern Middle East", Oxford University Press, 1994
- LEWİS Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Türk Tarih Kurumu yay. Ankara. 1997.
- LORİMER J. G, Gazetteer of the Persian Gulf, Oman and Central Arabia, Vol. I. Chapters X-XII. London. 1986.
- MACRO Eric, Yemen and the Western World since 1571, London. 1968
- Mithat Paşa'nın Hatıraları, " Hayatım İbret Olsun" Yayına Hazırlayan; Osman Selim Kocahanoğlu, C.I, Temel Yay. İstanbul. 1997.
- Nihat Erim, Devletler Arası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri, C. I. AÜHF yay. 1953.
- ORTAYLI İlber, "XIX. Yüzyılda Bir Mezopotamya Limanı: Basra" Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I. Ankara. 2000.
- ORTAYLI İlber, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul 2001,
- ÖKE Mim Kemal, Arapların Osmanlı İmparatorluğundan Ayrılması, İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri, İstanbul. 2000.

- ÖZ Mehmet ‘‘Osmanlı Siyasi Tarihi’’ Tarh el kitabı , Grafiker yay. Ankara. 2004.
- ÖZBARAN Salih, ‘‘XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu’’, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, sayı 25, İstanbul 1971
- ÖZBARAN Salih, Yemenden Basra’ya Sınırdaki Osmanlı, Kitabevi yay İstanbul, 2004.
- ÖZBEK Nadir, Osmanlı İmparatorluğunda Sosyal Devlet; Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914, İstanbul. 2004.
- ÖZCAN Azmi, İngiltere-Arap hilafeti ve Osmanlı Devleti (1786-1908) İstanbul 1995.
- ÖZYÜKSEL Murat, Abdülhamid Dönemi Dış İlişkileri, Der; Faruk Sönmezoğlu, Türk Dış Politikasının Analizi, İstanbul, Der. Yay., 1994.
- PAMUKÇU Ekrem, Bağdatta İlk Türkler, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2004. Ankara.
- QUATAERT Donald, Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908), çev. Sabri Tekay, Ankara. 1987.
- QUATAERT Donald, XIX. Yüzyıla Genel Bir Bakış’, Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, C. II. İstanbul. 2004.
- SAGAY Reşat, 19. ve 20. Yüzyıl büyük devletlerin yayılma siyasetleri ve milletler arası önemli meseleler, Türkiye İş Bankası Yayınları,İstanbul 1970.

- SAHİLLİOĞLU Halil, Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı, Çeviren; Mustafa Öztürk, Belleten, LIV/211, Ankara. 1991
- SERT Selda, Bir Toprak Rejimi Olarak Emlâk-ı Hümâyûn: Basra Örneği (1876-1909), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi ABD. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.
- SEYİTDANLIOĞLU Mehmed, “Yerel Yönetim Metinleri-VI: 1871 Vilâyet Nizamnamesi ve Getirdikleri”, Çağdaş Yerel Yönetimler, C. 5, Sa. 6. Ankara. 1996.
- SIRMA İhsan Süreyya, ‘Osmanlı Devleti’nin Yıkılışında Yemen İsyanları’, Selam Yayınevi, İstanbul.1994.
- TEPEKAYA Muzaffer, Osmanlı-Alman İlişkileri (1870-1914), Cilt. 13 Ankara. 2002.
- WEBER Max, Şehir: Modern Kentin Oluşumu, Editor: Don Matindale-Gertrud Neuwirt, Çeviren: Musa Ceylan, İstanbul. 2000.

WEB MAKALELER

- <http://persiangulfstudies.com/en/index.asp?p=pages&ID=219>

ÖZET

XIX. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için her alanda problemlerin yoğunlaştığı bir dönem olmuştur. Bu dönem boyunca, Osmanlı Devleti bir yandan diğer devletlerin Körfeze yönelik faaliyetlerini engellemeye çalışırken diğer taraftan da yerel aktörlerle baş etmek zorunda kalmıştır. İngiltere başta olmak üzere bütün batılı güçler, Basra Körfezi ile askerî, siyasî, kültürel ve diplomatik anlamda ilgilenmişlerdir. ABD'nin körfeze olan ilgisi ise diğer devletlerden farklı olarak ABD'nin kuruluş tarihine kadar uzanmaktadır. Nitekim, XVIII. Yüzyılın sonuna doğru Amerikan deniz tüccarları Körfez'de görülmeye başlamışlardı.

Bunun üzerine Osmanlı Devleti'nin bölge ile yakından ilgilenmesi ise sadece reformların bir gereği değil aynı zamanda Vehhabilerin de içinde olduğu aktörlere bir tepki olarak da değerlendirilebilir. Ancak Bahreyn, Umman, Muskat ve Katarda ise Osmanlı Devleti'nin resmi memuru bulunmamaktaydı. Buna karşın İran'ın resmi memuru bulunmaktaydı. Bu memur vasıtasıyla İngilizler Osmanlı yerine İran ile muhatap olmaktaydı. Bu da Osmanlı İmparatorluğunun işini oldukça zorlaştırıyordu. Osmanlı devlet adamları ve diplomatları tarafından kullanılan yöntemler Avrupa'daki siyasal duruma paralel olarak şekilleniyordu. En önemli yöntem, tamamen yeni olmamakla birlikte, Osmanlı çıkarlarını herhangi bir Avrupa devletinin desteğini yanına alarak savunmaya yönelikti.

ABSTRACT

XIX. Century was a period of intensified problems in all areas for Ottoman Empire. Throughout that period, on one hand, the Ottoman Empire was trying to prevent external powers's activities towards the Persian Gulf, on the other hand, it had to deal with internal actors. All of the Western Powers, particularly Britain, were interesting to Persian Gulf from military, political, cultural and diplomatic aspects. Unlike the other countries, the USA's interest towards the Gulf goes back to date of establishment of USA. In fact, toward the end of eighteenth century, American traders had begun to seem in the Gulf.

On account of this situation, the Ottoman Empire policies toward region was not only in order to requirement of reforms, but also against the Wahhabi movement. Yet, Ottoman Empire had no officer in Bahrain, Oman, Muscat and Qatar, whereas Persia had officer in the region. England was addressing to the Persia through this officer instead of Ottoman. This situation created a lot of troubles for Ottoman. The methods used by the Ottoman policy makers and diplomats were being shaped in line with the political situation in Europe. The best method, although not entirely new, depend on taking support of any European state to can defend Ottoman interests.

EKLER

EK 1

Iranian Historical Photographs Gallery : www.fouman.com

Kaynak:http://www.fouman.com/Y/Image/History/Sassanid_Map_Persian_Gulf.jpg
&imgrefurl

۵
(۱۱)
امدادیہ مہر بنکے (امروزہ) نامہ
نور قاضی صورت

فرانسر تر جمائی تحریک نزد ہمارے یہ کاموں کے لئے بجا آئے ہوئے مساریں اور پورے ہوئے
سببوں کے لئے ماموریہ برہہ کیلئے جبکہ عبد الرزاقہ سمندہ بر پوچی جی ہذا القوب
میں کیا۔ دہرائی و پورہ کیلئے فرانسر بر آئے حقیقت و حیلے اور سبب مرقوم ہیں غیر الزام
والہ کے کہ کثرت اولیٰ ہمارے تحریک نہ ایسا ہی قوسوں کے نامہ مصر طبع الیہ کیلئے ہوئے
مہر بنکے کے لئے استیضاح ہوئے ہوئے اولیٰ کے لئے معلوما فی اولیٰ مرقوم
وایدونہ اولیٰ ابراہیم ناصرہ بیا لورڈ قاضی ہمارے بری اور پورے افادہ ہوسہ
و عبد الرزاقہ سمندہ کے لئے ہوئے نظر آئے اولیٰ کے لئے ہمارے موم الیہ لاورنم بر جوب المبعہ
کے لئے ہمارے و انما ساری رد اولیٰ اب ہا یہ مراجعت ایدہ جھکریں و ایسکے و جنیم
و فرانسر حکومت قاضی کے لئے آغیر بر محکمہ اولیٰ کے لئے ہوئے اولیٰ کے لئے ہوئے ہوئے
نصیریہ اجیریہ لکھنؤ و رشتہ مراجعت محبت ہندہ ہوئے خدین ہوئے ہوئے ہوئے و استیضاح
معاویہ کے لئے اس کے لئے ہوئے و قوائدہ ہوئے ہمارے میں ہا لکھنؤ عرصہ و استیضاح
محکمہ ماعین خدین فرمایا

OSMANLI ARSIVI		
BEÜ		
1832	141854	34

